

Univerzita Karlova v Praze

Pedagogická fakulta

Katedra české literatury

Totalitarismus jako cesta k šoa

Totalitarianism as a way to shoah

Vedoucí diplomové práce:

prof. Dagmar Mocná

Autor diplomové práce:

Tereza Vodičková
Nučická 8, Praha 10, 100 00
ČJ-SV
Prezenční studium

Rok dokončení diplomové práce:

2013

Prohlášení autora o původnosti práce:

Prohlašuji, že předložená práce je mým původním dílem, které jsem vypracovala samostatně. Veškerá literatura a zdroje, z nichž jsem během vypracovávání diplomové práce čerpala, uvádím v seznamu použité literatury a zdrojů.

Prohlašuji, že odevzdaná elektronická verze diplomové práce je identická s její tištěnou podobou.

V Praze dne 5.4. 2013

Tereza Vodičková

Poděkování:

Děkuji Josefu Stracenému za odborné konzultace a cenné rady, Dagmar Mocné za ochotu a metodické vedení.

Poděkování patří také Adamu Tomíškovi, prvnímu čtenáři této práce, Martinu Semerádovi a Šárce Veselé za pomoc při zpracovávání shromážděného materiálu, v neposlední řadě děkuji svému otci Josefu Vodičkovi, který mě k tomuto tématu přivedl.

Obsah:

Úvod:.....	5
Metodologie.....	6
Definování pojmu- totalitarismus	6
Klasifikátoři pojmu	10
Rysy totalitarismu	12
Politické náboženství	13
Krise liberalismu jako příčina moderního totalitarismu	16
Totalitarismus v praxi	17
Legalizace zla v nacistickém Německu	17
Nástup Hitlera k moci.....	18
Nacistická Třetí říše	22
Cesta od Darwina přes Norimberské zákony k holocaustu	23
Spor o legitimitu: Češi a Němci.....	33
Holocaust / Šoa	35
Šoa a literatura	37
Nikdo sám sebe nezná	38
Povaha zločinu	39
Střet historického a uměleckého narativu s tématem šoa a jeho didaktické využití.....	51
Poznámky k aktivitě:	52
Sběr dat:.....	54
Popis aktivity:	55
Průběh aktivity:.....	56
Obecně literární aktivita:	78
Závěr:	79
Přílohy:	81
Doprovodný materiál pro vyučující:	89
Použitá literatura:	93

Úvod:

Cílem této práce je pojednat o fenoménu šoa z co nejvíce úhlů a stran, abych se vyhnula zjednodušení a zobecnění. Výsledkem je vytvoření aktivity nastiňující žákům problematiku holocaustu, šoa. Chci skloubit očitá svědectví s uměleckoliterárním ztvárněním tématu šoa.

Z důvodu větší odbornosti si jako výchozí body mé práce volím:

- I. obecnou charakteristiku totalitarismu, nebo-li systému, který dal šoa vzniknout,
- II. vzhled do historických souvislostí, jelikož moje aktivita je využitelná ve více předmětech: literatura, občanská nauka a dějepis, je nutné, abych toto období zpracovala i faktograficky.
- III. V rámci umělecké literatury, která se tématu šoa dotýká ze strany „vinných“, se pokusím demonstrovat imanenci destrukce lidské společnosti, což je také to, co by mělo zaznít i na závěr mé aktivity.
- IV. V závěrečné aktivitě budou skloubena očitá svědectví a umělecký text (které zpracovávají stejné historické události), bude nastíněno jejich didaktické využití v předmětech: občanská výchova, dějepis a literatura.

Cílová aktivita bude interdisciplinární, protože je vytvořena hlavně pro potřeby SOŠ, jde o propojení více informačních zdrojů a jejich vzájemnou konfrontaci, což vede k menšímu zkreslování historické skutečnosti, rozvíjení kritického myšlení a uvědomění si, že literární text, se kterým v aktivitě pracuji, vznikl v určitém prostoru a čase, na které reaguje. Jde o oživení textu pomocí orálně-historického svědectví. Bude představen možný způsob, jak pracovat s literárním textem, i když je zde spíše východiskem pro cíle, jež by se daly stanovit pro jiné obory.

Celá práce by měla sloužit budoucím pedagogům, nebo i mým současným kolegům, k usnadnění výuky o šoa.

Metodologie

Nejprve jsem načetla značný počet odborné literatury zpracovávající téma totalitarismu, jednotlivé autory a jejich východiska jsem posléze porovnávala a nakonec se přiklonila k Ivo Budilovi, jehož pojetí je mi názorově nejbližší. Tento pojem používám jako rámeček mé diplomové práce.

Historickou část jsem zpracovávala z publikací, které mi doporučil historik Josef Marz, jehož odborné kvalifikace si velmi vážím. Tato část mi sloužila jako podklad pro vytvoření vzdělávací aktivity.

Části zpracovávající uměleckou literaturu předcházela četba všech uváděných titulů, hledala jsem shodné body pro demonstraci banality zla a i tato část sloužila jako podklad pro vytvořenou aktivitu.

Pro účely zmapování fenoménu šoa jsem v neposlední řadě zhlédla 150 svědectví přeživších dle kritéria místa narození, kterým je Praha¹. Důvody blíže specifikuji v kapitole *Popis aktivity*. Nakonec bylo vybráno 7 svědectví.

Specifika orální historie popisují v kapitole *Poznámky k aktivitě*.

V rámci aktivity jsem propojila orální historii s uměleckou literaturou vztahující se k totožnému tématu, didaktická východiska jsou popsána v rámci kapitoly *Popis aktivity*.

Definování pojmu- totalitarismus

Jedním z výchozích bodů pro mou práci, jak jsem již zmínila, je definování pojmu totalitarismu, a to nejen z politologického hlediska, ale i z religionistického, psychologického a sociologického. Pokud si mají lidé rozumět, musí používat pojmy, pod jejichž obsahem si vybavují podobné věci. Chci-li tedy psát o totalitarismu, musím jej definovat, potažmo poukázat, z jakých klasifikátorů tohoto pojmu vycházím. Nejde mi o pouhé vysvětlení významu, ale i o zaměření se na skutečnost, jak se tento termín vyvíjel na pozadí politických událostí 20. stol.

Totalitarismus jako pojem pronikl do jazyka politických věd až ve dvacátém století. Na druhou stranu, jen málo slovům byl dáván v posledních desetiletích tak

¹ Výjimku tvoří Dagmar Lieblová, viz podkapitola *Sběr dat*.

odlišný a vzájemně si odporující význam a jen málo termínů se dočkalo takového ideologického zneužívání a manipulace.

Interpretace totalitarismu se odehrála na pozadí otevřeného nebo latentního válečného konfliktu, který prakticky neustále probíhal mezi liberálně demokratickými a totalitními režimy. Ovšem termín *totalitní* poprvé zavedl v květnu 1923 v listu Il Mondo v článku napadajícím Mussoliniho nedemokratickou volební reformu, kterou označil za „totalitní systém“ (*sistema totalitaria*), známý kritik nastupujícího totalitního režimu Giovanni Amendola. I když po pojmenování nastupujícího systému, jak se zdá, už volala historie, k čemuž lze uvést známý prorocký výrok francouzského myslitele Alexie de Tocquevilla, který v první polovině devatenáctého století napsal: „*Myslím tedy, že je druh útlaku, který ohrožuje demokratické společnosti, nepodobá se ničemu, co mu ve světě předcházelo, naši současníci by nemohli nalézt jeho obraz ve svých vzpomínkách, sám marně hledám výraz, který by přesně vyjádřil představu, kterou o tom mám, stará slova despotismus a tyranie se k tomu nehodí. Věc je nová, je tedy nutné ji definovat, když ji už nemohu pojmenovat.*“² Bylo ovšem potřeba ještě masakrů a totální mobilizace první světové války, sociální zhroucení po roce 1918 v mnohých evropských zemích, nástupu bolševismu a fašismu a genocidy Arménů jako radikální výzvy liberálnímu řádu, aby konečně slovo totalitarismus „obohatilo“ západní politický slovník.

Giovanni Amendola, novinář a politik a později oběť fašistického násilí, který, jak jsem zmínila, termín použil jako první, psal v listopadu roku 1923³ o „totalitním duchu“ fašistického hnutí. Podstatné jméno totalitarismusrazil pravděpodobně jako první v novinovém článku časopisu *La Rivoluzione* uveřejněném počátkem ledna

1925 socialista Lelio Basso, další kritik italského fašismu, který článek napsal pod pseudonymem Prometeo Filodemo. Benitu Mussolinimu se paradoxně titul zalíbil a už v projevu z června téhož roku začal tento pojem používat.

Mluvil o Itálii jako o „totalitním státu“ fašistů, stejně jako další představitelé italského fašismu jej používal jako pozitivní charakteristiku radikálních politických aspirací svého hnutí.

Zajímavý je samotný původ slova totalitarismus, respektive cesta, jak se tento pojem ustálil v jazyce politických věd. Lingvistický základ slova je latinský (*totus/* ve středověké latině/ *totalis/* celý), později se různou modifikací stal běžnou součástí

² Jacob Talmon, *O původu totalitní demokracie*, Sociologické nakladatelství, Praha 1998, str.11

³ Stanislav Balík, Michal Kubát, *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*, Dokořán 2004, str. 22

italštiny. Jeho konečné ustálení ovšem spočívalo ve schopnosti vystihnout společnou povahu i s dalšími extrémistickými politickými hnutími dvacátých a třicátých let dvacátého století- bolševismem a nacismem. Už zanedlouho G. Amendola a další nepřátelé fašismu začali vztahovat výraz totalitní i na komunismus, když tvrdili, že fašismus a komunismus jsou totalitní reakcí na liberalismus a demokracii. Poté pojem totalitarismus pronikl i za hranice, když jej použil německý autor Waldemar Gurian, který označil fašistický systém za méně totalitní než bolševický. V roce 1936 Francouz Eliem Halévy identifikoval bolševismus, nacismus a fašismus jako příbuzné politické systémy.

Vztah nacistických vůdců k pojmu totalitarismus byl spíše zdrženlivý a ambivalentní, předně proto, že byl italského původu, a neopomenutelný je i fakt, že pro ně Mussolini představoval příliš umírněnou formu fašistického státu, jejich kritika se týkala různých kompromisů, které s nefašistickými skupinami uzavřel, ať to byla církve nebo jiné hospodářské a kulturní kruhy. Nacisté byli ve svém konání o poznání radikálnější a jejich árijská „rasová revoluce“ měla přesáhnout hranice pouhého „totalitního státu“. Joseph Goebbels charakterizoval rozdíl mezi německým nacismem a italským fašismem následovně: „*(Fašismus) ... je zcela odlišný od národního socialismu. Zatímco národní socialismus jde hluboko ke kořenům, fašismus je jen povrchní věc.*“⁴, „*(duce) není revoluční jako Vůdce nebo Stalin. Je natolik poután ke svému italskému původu, že mu chybí vlastnosti světového revolucionáře a vzbouřence*“⁵.

V době války se pojem totalitarismus začal vztahovat spíše jen na nacistické Německo a fašistickou Itálii, ale krátce po roce 1945 se pojem rozšířil i na stalinistický Sovětský svaz.

Pravděpodobně největší zásluhu na šíření tohoto pojmu měla jednak myslitelka a publicistka německo-židovského původu Hannah Arendtová, a jednak Eric Arthur Blair, známý spíše pod literárním pseudonymem George Orwell.

Hannah Arendtová studovala v Marburku pod vedením Martina Heideggera a později v Heidelbergu pod vedením Karla Jasperse, který byl vyloučen ze správy univerzity kvůli svým antifašistickým názorům a kvůli židovskému původu své ženy. Oproti tomu Heidegger vstoupil do NSDAP. Právě Jaspers, který se zasadil o to, aby

⁴ Hannah Arendtová, Původ totalitarismu I-III, Oikoymenh, Praha 1996, str. 434

⁵ Hannah Arendtová, Původ totalitarismu I-III, Oikoymenh, Praha 1996, str. 468

M. Heidegger v rámci denacifikace, která v Německu probíhala po konci 2. světové války, měl zákaz přednášet.

Hlavním dílem Hannah Arendtové je rozsáhlý spis *O původu totalitarismu*, který vydala v roce 1951. Mnoho autorů tento spis uvádí jako nevlivnější pojednání o totalitarismu ve 20. století. Arendtová zde mimo jiné očišťuje pojmosloví, když uvádí, že na úspěchu totalitarismu je znepokojující nezištnost jeho příznivců. Neotřesou jimi zločiny spáchané na lidech, kteří nepatří hnutí, ale jejich přesvědčení zůstává pevné, i pokud se režim začíná obracet do vlastních řad, a dokonce k nim samým. „**Totalitní hnutí se snaží – a úspěšně – organizovat masy – nikoli třídy jako tradiční zájmové strany ... nikoli občany různého mínění a zájmu o řízení věcí obecných. ...totalitární hnutí jsou závislá na pouhé síle počtů.**“⁶ Z tohoto důvodu nevznikla totalitní vláda v zemích s malým počtem obyvatel a také v Německu, podle Arendtové, můžeme hovořit pouze o totalitním hnutí, které se ovšem po první světové válce přehnal přes celou Evropu, od Itálie až po téměř všechny středoevropské a východoevropské státy (česká část Československa byla jednou z pozoruhodných výjimek). Jak dále Arendtová píše: „*Je třeba si tudíž uvědomit, že ve všech těchto menších evropských zemích totalitním diktaturám předcházela totalitní hnutí, zdálo se, že totalitarismus byl příliš vysokým cílem, posloužil sice dobře k organizování mas, avšak v konečném důsledku byl totalitní vládce mas přinucen spokojit se s běžným modelem třídní či stranické diktatury. Tyto země neměly totiž dostatek lidského materiálu, aby se na nich mohla uskutečňovat politika totálního ovládnutí, vyžadující zákonitě velké populační ztráty.*“⁷

V Rusku, které má výrazně větší počet obyvatel, je právě situace opačná. „**Totalitní vláda – na rozdíl od totalitního hnutí – je možná pouze tam, kde existují postradatelné masy, které lze obětovat bez rizika katastrofálních důsledků rozsáhlého vylidnění.**“⁸

Jak uvádí Ivo Budil: „*Knihu lze ovšem i chápat jako ostrou kritiku devatenáctého století, v jehož rasismu, imperialismu, kolonialismu, chaotické byrokracii, industrializaci, sekularizaci, modernizaci a anonymitě masové společnosti Arendtová rozpoznala zdroje, z nichž vykrytalizoval totalitarismus sovětského Ruska i*

⁶ Hannah Arendtová, *Původ totalitarismu I-III*, Oikoymenh, Praha 1996, str. 433

⁷ Hannah Arendtová, *Původ totalitarismu I-III*, Oikoymenh, Praha 1996, str. 435

⁸ Hannah Arendtová, *Původ totalitarismu I-III*, Oikoymenh, Praha 1996, str. 436-437

nacistického Německa.⁹ Zároveň ji ale obviňuje, jako i jiní, ze značného eklekticismu.

Klasifikátoři pojmu

George Orwell (1903- 1950), druhý, který se zasadil o rozšíření pojmu totalitarismus, se narodil v Indii ve smíšené indicko-britské rodině. Dětství poté strávil v Anglii a od roku 1922 sloužil u koloniální policie v Barmě. V prosinci roku 1936 odjel do Španělska, kde vypukla občanská válka, a ve které bojoval na straně republikánů proti Francovi.

Později se málem stal obětí čistek¹⁰, které probíhaly v Barceloně. Jeho nejslavnější román 1984 odkazuje k nástrojům totalitní moci asi nejsilněji v rámci umělecké literatury, možná i proto byl Orwell odmítnut mnoha nakladateli. Dle jeho antiutopie už v roce 1984 nebudou existovat národní státy, jsou pouze tři obrovské superstáty¹¹ (Oceánie, Eurasie a Eastasie), které spolu vedou nikdy nekončící válku sloužící k udržení žádaného statu quo, tj. co kdo má, to mu zůstává. V Oceánii vládne Strana, v jejímž čele stojí Velký bratr, který má až mýtický charakter. Obyvatelstvo je zde rozděleno na členy vnitřní Strany (vládnoucí elity), členy vnější Strany (střední třídy) a tzv. proléty – prostý lid. Ideologie státu Oceánie se jmenuje Angsoc (anglický socialismus), ten musí vyznávat každý člen Strany. Myšlení a chování členů strany je neustále monitorováno Ideopolicí pomocí všudypřítomných kamer. Každý náznak hereze je trestán jako ideozločin a obvykle končí zmizením toho, kdo se *tímto* provinil a zametením stop po jeho existenci.

Farma zvířat, Orwellova kniha taktéž odkazující k totalitní moci, poukazuje na fakt, že moc má opravdu schopnost korumpovat ve většině případů a absolutní moc korumpuje absolutně, což je mimo jiné i známý citát Johna Dalberga-Actona¹². Společnost je přirovnávána k zvířecí farmě, kde vůdčí osobnosti pod vlivem jednoduše nabytých výhod nejsou schopny dodržet deklarovanou rovnost. Poukazuje to na fakt, že bez pravidel dává jedinec průchod imanentnímu zlu v sobě.

Další jeho knihou, která je silným varováním před totalitarismem, jsou *Barmské listy*. Kdysi kontroverzní a pro některé anglické čtenáře možná šokující

⁹ Přemysl Rosolek a kol., Politická filosofie, Praha 2007, str. 94

¹⁰ Přemysl Rosolek a kol., Politická filosofie, Praha 2007, str. 94

¹¹ Zde nebyl ani dnes daleko od pravdy. Stačí se třeba více zamyslet nad pokusem vytvořit ústavu EU.

¹² Baron John Dalberg-Acton (10. ledna 1834, Neapol, Itálie – 19. června 1902, Tegernsee, Bavorsko) byl anglický historik.

kniha, je dnes spíš už historickým dokumentem. Etická angažovanost a vyslovování nepřijemných pravd se u Orwella prolíná celým dílem.

Mezi další, kteří nastoupili po Orwellovi a Arendtové v definování pojmu totalitarismus, můžeme řadit Karla Poppera a jeho dílo *Otevřená společnost*. Ten byl sice jako mladý okouzlen marxismem, ale záhy se dostává do vlivu neopozitivismu. Popper se snaží použít vědeckou metodu kritického racionalismu na problém obce – společnosti a politiky. Jeho práce jsou však svým celkovým pojetím spíše filosofické, než politologické.

Popperova kniha byla napsána během druhé světové války a lze ji vlastně pokládat za poslední velkou interpretaci Platóna ve stylu, kdy se snaží jej analyzovat a racionálně kritizovat. Tento styl byl po válce nahrazen přístupem zdůrazňujícím dialogickou formu Platónových děl.

Popper našel kořeny západního totalitarismu právě v Platonově politické teorii.

K dalším, kteří se zasloužili o rozšíření tohoto pojmu, se řadí na poli literární fikce i svědectví Thomas Mann, Alexandr Solženicyn, Elias Canetti nebo R. Arona.

V době studené války vznikala tedy celá řada více či méně přesvědčivých definic pojmu totalitarismus. Dalo by se říci, že se koncipovaly dva proudy. Jeden vycházel spíše z klasické politologické teorie zdůrazňující změněné technologické předpoklady aplikace politické moci. Druhý, reprezentovaný například Ivo Budilem, podtrhuje akt politické imaginace na politický život moderní doby. *„Pokud se pokusíme trochu zorientovat v různých vymezeních a pojetích moderního totalitarismu, zjistíme, že mnozí autoři považují tento politický systém uchvacující veškeré dimenze lidské existence za variantu tradiční autokracie, despocie nebo tyranie, která pouze následkem průmyslové revoluce získala mnohem efektivnější nástroje pro ovládnutí mas a šíření sugestivní propagandy..... Totalitarismus (dle Budila) zahrnuje kromě represivních prostředků také mesianistickou ideologii, pseudoreligiózní imaginaci, která je schopna získat řadu stoupenců a jež se v určité historické chvíli nabízí jako přitažlivá alternativa vůči „banalitě“ liberální demokracie.“¹³*

¹³ <http://www.ucl.cas.cz/edicee/data/sborniky/2009/lsr/4.pdf>, 22.2. 2013

Rysy totalitarismu

Pojmy jako tyranie a despocie jsme zdědili už ze starého Říma, zde ovšem ještě neměly tak negativní konotace jako dnes. Totalitarismus tedy pro mnohé představuje tradiční tyranii či despotii obohacenou o technologické zázemí moderní doby. Zároveň je zdůrazňován vliv propagandy. Mezi definiční rysy totalitní vlády se dají počítat: existence oficiální ideologie, absolutní monopol strany na kontrolu všech prostředků ozbrojené moci a propagandy, systém fyzické a psychické kontroly společnosti prostřednictvím policie, kontrola ekonomiky, politika ve stavu mobilizace, zbytnění a nahromadění vojenské moci, militarizace života celé společnosti, uniformizace myšlení a jednání obyvatel a v neposlední řadě likvidace protivníků, což je taky hlavní téma mé diplomové práce.

Tato politika si nárokuje utváření lidského života v jeho celistvosti, což působí na chování každého jedince. Poslušnost se tu nerodí ze zvyku, ale spíše ze strachu nebo z pocitu sounáležitosti, člověk již není zodpovědný sám za sebe, stává se členem nějakého společenství, které opodstatňuje jeho existenci a omlouvá jeho činy. Tímto způsobem, mimo jiné, vysvětloval Sartre pojem antisemitismus. Jelikož antisemitismus nemůže stát na nenávisti vůči Židům, ale pouze na potřebě nenávisti samotné. Nebylo možno charakterizovat, kdo je vlastně Žid. Nebyla to ani příslušnost k národu, ani náboženská skupina, ve 30. letech bylo např. mnoho českých Židů asimilovaných, nešlo určit ani fyziologické podobnosti, ani jednotnou příslušnost k socioekonomické třídě¹⁴.

Spojení absolutní moci a pocitu absolutního ospravedlnění je jedním z charakteristických rysů totalitárního panství. *„Při převzetí moci věří v dosažení absolutna a v to, že se etabluje jako nejvyšší skutečnost... Tento základní omyl vede ve skutečnosti ke srážce s realitou... Tato negace skutečnosti a jazyk, který neslouží ke komunikaci, nýbrž k mocenským účelům a tím i k magickým úkonům, propůjčují politickým režimům založeným na ideologii jejich šílené rysy. Postupně je nemožné racionálním způsobem zakrýt uskutečňování těch nejprimitivnějších fantasmagorií. Násilí, které se jako mezní prostředek objevuje už v těch nejstarších utopiích (Morellyho Code de la nature předvídá již roku 1750 moderní koncentrační tábory), se dostává do centra a slouží jako hlavní prostředek uskutečnění politické moci.“*¹⁵

¹⁴ Bereme-li v potaz onu část Evropy, která byla antisemitismem zasažena, pokud bychom se bavili o situaci před válkou v Německu, tam by se jistě podobnosti našly daleko více než v jiných evropských státech. O tom ovšem více v kapitole *Totalitarismus v praxi*.

¹⁵ Hans Maier, *Politická náboženství*, Blansko 1995, str. 37

Stejně tak dle Budila nelze u totalitarismu počítat pouze s racionálním zájmem na dosažení efektivní a ničím neomezené vlády. Klíčovou je snaha radikálně rekonstruovat společnost. A každá snaha o totální transformaci vyžaduje přítomnost fantazie, ireálna, imaginace, která je stavěna proti nedokonalé skutečnosti.¹⁶ Totalitní vlády potlačují či ignorují bezvýznamnou skutečnost ve jménu nového a lepšího světa, ve jménu vysněného řádu. Tím se rodí pseudonáboženský charakter totalitní společnosti, tím se rodí politické náboženství.

Politické náboženství

Politologie již řadu let pracuje i s termínem politické náboženství, které je v současnosti definované jako: „...*termín označující typ religiozity zakořeněný v politickém systému natolik, že bez této politické báze nemůže existovat.*“¹⁷ Tento pojem zavedli koncem třicátých let Eric Voegelin a Raymond Aron¹⁸ v debatě o moderních diktaturách - komunismu, fašismu, nacismu. Jejich spojnicí je myšlenka, která je jednoduchá a jasná, a to jak ve stalinistickém Rusku, tak fašistické Itálii a stejně tak v nacistickém Německu etablovat svoji moc jakýmikoli prostředky. Lze zde pozorovat jevy, které připomínají náboženství, existuje učení, „svaté knihy“, kacíři a procesy s nimi. Jak píše H. Maier: „*Vůdcové totalitních režimů používali náboženských prvků výhradně jako prostředku - s cílem rozšířit svou vlastní legitimitu a vyřadit ze hry cizí legitimitu náboženského charakteru, kterou nemohli kontrolovat (a která by se mohla v případě krize ukázat jako nebezpečná konkurence!)*.“¹⁹

Propojení náboženství a politiky je zajímavě zpracované v doslovu knihy Holocaust od Geralda Greena, který napsal Karel Sidon. Ten zde vysvětluje etymologii pojmů, které jsou v kontextu s genocidou evropských Židů užívány: holocaust a šoah. „*Pojem holocaust je pojem teologický . Slovo holocaust označuje chrámovou celoobět, obětní zvíře celé proměněné v dým. Pokud tedy někdo pojmenovává genocidu na evropských Židech tímto slovem, implikuje nejen myšlenku, že byli obětmi nacismu, ale především myšlenku, že tato genocida byla rituální celoobětí, srovnatelnou s obětí chrámovou. To znamená, že tu bylo božstvo, které si oběť vyžádalo, a že ti, kdo Židy obětovali, byli jeho nejvěrnějšími služebníky, kněžími onoho božstva. Tato myšlenka, jak víme z dějin nacismu, a především z dějin SS,*

¹⁶ <http://www.ucl.cas.cz/edicee/data/sborniky/2009/lsr/4.pdf> , 1.3. 2013

¹⁷ Hans Maier, Politická náboženství, Blansko 1995, str. 84

¹⁸ Hans Maier, Politická náboženství, Blansko 1995, předmluva

¹⁹ Hans Maier, Politická náboženství, Blansko 1995, str. 17

nebyla ideologům nacismu cizí a lze říci, že nebyť ideologie, která všem stoupcům Hitlera vštěpovala víru ve správnost jeho rozhodnutí, nebylo by možné uvést do chodu mašinérii vyhlazovacích táborů.²⁰ Dále zde uvádí fakt, že pokud vyvraždění evropských Židů nemělo být hromadnou vraždou, ale splněnou povinností, pokud tedy ruka vyhlazovačů byla vedena Prozřetelností, pak by se tato oběť neslučovala s předpokladem, že Bohu máme obětovat to nejlepší. Tímto způsobem jistě SS na Židy nepohlíželo. Jinými slovy, pokud by chtěli tuto planetu vyčistit od zkaženého typu lidí, nemohli by jejich vyhubení pokládat za oběť. Sidon zde hledá nové božstvo, pro které by Židé byli obětí. Judaismus lidské oběti zapovídá a křesťané jsou vykoupení obětí Ježíše Krista, i když zde poznamenává, že právě tato koncepce otevřela možnost užívat označení *obětovat se za někoho*. Ptá se tedy, kde je to náboženství, které by Židy klasifikovalo jako to, co jest hodno obětování, kde je to náboženství, které se nezalekne takové hromadné oběti? Odpověď by se dala nalézt v koncepci politického náboženství, v němž vůdce nehledí na cenu oběti, ale pouze na zisk, který mu oběť přináší.

Eric Voegelin ve své knize *Politické náboženství*, kterou napsal v roce 1938, uvedl do historické souvislosti komunismus, fašismus a nacismus. Voegelin v nich spatřuje produkty sekularizačních procesů národů Evropy, národů, které se již nenacházejí uvnitř křesťanské tradice, nýbrž se snaží získat politickou soudržnost s masově působící ideologií třídy či rasy, ekonomie či krve. Podobně jako bylo v dřívější společnosti univerzálně rozšířeno náboženství, stávají se i dnes v moderních totalitárních společnostech ideologie všudypřítomné. Politické činy se legitimizují odvoláním na absolutní hodnoty.

Totalitarismus miluje rituál. Příkladem jsou různé přehlídky jak v komunistickém, tak v nacistickém režimu. Např. nacistický rituál „Blutfahne“ - vlajka, která byla potřísněna krví při neúspěšném puči 9. listopadu 1923 a stala se tak nacistickou "svatou relikvií" používanou k "zasvěcování" nových vlajek NSDAP. Tento mystický prožitek, jak tvrdí Arendtová, spojuje lidi lépe a silněji, než pouhé vědomí společně sdíleného tajemství.²¹

Voegelin a Arendtová tedy zdůrazňovali, že totalitární systémy jsou závislé na fikci, např. takovou velmi nosnou fikcí byla propagandistická teorie o světovém spiknutí. Důkazem toho jsou *Protokoly sionských mudrců*, které jsou dodnes

²⁰ Doslov od Karla Sidona v knize *Holocaust* od Geralda Greena, Xegem, Praha 1994

²¹ Hannah Arendtová, *Původ totalitarismu I-III*, Oikoyomenh, Praha 1996, třetí část

některými lidmi považovány za pravé, Robert Helebrandt píše: „*Protokoly sionských mudrců jsou v hrubých rysech vyjádřením programu židovstva, který současně naznačuje plán a prostředky k ovládnutí a zničení všech nežidovských národů a států bez výjimky. Podává návod, jak si má židovstvo počínat, aby na troskách těchto států vybuodovalo svoje celosvětové panství.*“²² Tento podvodný dokument už na začátku 20. století sloužil jako záminka a zdůvodnění antisemitismu. Dalším takovým rozšířeným mýtem bylo tvrzení, že Židé a komunisté se spikli, aby Německo prohrálo první světovou válku.

Další paralelou mezi náboženstvím a totalitárním hnutím představuje příslib spásy a postava toho, kdo spásu přináší. Způsob, jímž nacismus hovoří o krvi, rase a půdě, odhaluje přítomnost náboženského rozměru. „*Tajemství krve*“, „*věčná krev*“, „*svatá krev*“ - tato slova se postupně vkrádají do slovníku. *Mýtus potřebuje svého proroka, který jej ztělesňuje. Byl objeven v osobě Adolfa Hitlera. „Hlasatel Boží“*, jak se v počátcích hnutí nazýval, je schopen dávat sílu všem. Tam, kde dřív v domácnosti býval koutek s krucifixem, byl zřizován božský koutek, spolu s hákovým křížem v něm byl umístěn Hitlerův obraz. V jedné z kaplí stál dokonce „*vůdcův*“ obraz na samém oltáři.²³

Ovšem i koncepce politického náboženství má své vymezení. Pokud můžeme totalitarismus vztáhnout na všechny režimy, které překračují hranice autoritativní vlády a směřují k trvalému „*usazení*“ své moci, koncept politických náboženství se naopak vztahuje bezprostředně k legitimitě moderní despotie.

Bezpochyby zajímavým faktem je i to, jak reagovaly křesťanské církve na apel totalitních režimů. Protože má práce se bude ubírat směrem k destrukci hlavně hitlerovského Německa, zmíním se pouze o střetu protestantské a katolické církve s nacismem. Je důležité si uvědomit, že vzhledem k výše popsanému byly křesťanské církve vystaveny nebezpečí ztráty vlastní identity a hrozícímu zániku v proticírkevním boji. Způsob jejich reakce nebyl ovšem jednotný. Souviselo to s rozdíly v pojetí teologie, s rozdíly v chápání řádu. To vedlo k tomu, že protestantské náboženství se v tomto období rozpadá na různé obce, které se buď přidávají k nacismu, nebo jej odmítají. Kdežto katolické církvi se alespoň z počátku daří zachovat si v přístupu k nově vznikajícímu hnutí jednotnost. Postupem času se však dostávali i katoličtí kněží do konfliktu s režimem a někteří končili i v koncentračních táborech. Otázka ovšem

²² Robert Helebrandt, *Knížata zloby, Protokoly sionských mudrců*, Arges 1991, str. 3

²³ Hans Maier, *Politická náboženství*, Blansko 1995, str. 27

zní: „Co byla církev, jaké bylo její sebepojímaní, kde protestovala a zdráhala se podřídit (nebo rezignovala na odpor)? Cítila se být součástí politického systému (ať už v opozici nebo jako právní rezerva), spokojila se s pouhým přebýváním v koutku v mezerách totalitního panství, byla systémem sebeobrany a sebezáchovy řízeným specifickými církevními důvody - nebo pouze jakožto církev potvrzovala svou svébytnou pozici?“²⁴

Neopomenutelný je i fakt, že řada vysoce postavených příslušníků SS pocházela z katolických rodin, jelikož nová hitlerovská církev nabízela mnoho z toho, co ta stará, katolická.

Nacismus byl tedy pseudonáboženské hnutí, vznášel nárok na celého člověka, absolutně vyloučil dualitu světské a církevní moci. Bůh se zde rovnal vládci, jedinci mu slouží jako Bohu, mají za to svobodu a volnost v neřestech. Tato moc Boha ovšem není mocí, ale panstvím, které je autoritou vzhledem k použití síly zbraní. Tedy autoritou nepřírozenou.

Krise liberalismu jako příčina moderního totalitarismu

Kromě definování pojmů je důležité popsat, z jakého prostředí ona morální krize moderního člověka pramení. Halbestram²⁵, americký politický filosof a historik, označuje právě liberalismu jako jednu z příčin totalitarismu. Moderní liberalismus totiž vymanil jedince z tradičních hierarchických vazeb a přesvědčil jej, aby se jako plnoprávný občan začal účastnit politického života. Na druhé straně ovšem rezignoval na úkol vytvořit filosofii nebo ideologii, která by sloužila jako přesvědčující sjednocující sociální síla. Právě ve chvíli, kdy se mu dařilo uskutečňovat osvícenecký záměr, který spočíval i ve vyvrácení tradičních hodnot a přijetí hodnot nových - občanských, ukázalo se, že jediné, co je schopen nabídnout, je neustálý skepticismus a nenaplněnost daných ideálů. To je fakt, který je už známý i z literatury 19. století, hlavně z realismu.

Moderní společnost tedy postrádala sílu imaginace a iluzivnosti, která vždy slouží jako přesvědčivý politický argument. A do prasklin, které tímto vytvořila, začaly pronikat: Marxova teorie třídního boje, fašistická idea národně jednotného státu nebo nacistická ideologie rasové revoluce. Klíč k pochopení moderního totalitarismu lze tedy hledat právě zde.

²⁴ Hans Maier, Politická náboženství, Blansko 1995, str. str. 43

²⁵ Michael Halbestram, Totalitarianism as a Problem for modern Conception of Politics, BBC Books, 1999

Podobnou myšlenku rozvádí i polský sociolog Zygmunt Bauman, který ve své knize *Modernita a holocaust* vnímá, že každá mysl se rozvíjí a mění za různých podmínek. Extrémní a normální stav se neliší kritériem, co je pravdivější a co méně, ale pouze tím, co má možnost se ukázat. To znamená, že každá běžnost, pravidelnost, normálnost a průměrnost v rámci lidské společnosti má v sobě zakořeněn i potenciál k extrému a na to se nesmí zapomínat. „Obyčejný člověk“²⁶ není dějinně poučený, ale manipulovatelný, důkazem čehož jsou i dnes předvolební kampaně. Svět, země, stát, ve kterém žijeme dnes ani tohoto není ušetřen, protože nejsme na konci dějin, jak se po pádu Východního bloku někteří myslitelé domnívali, ale společnost a svět se neustále vyvíjí, sblížuje politicky, rozděluje ekonomicky a moderní terorismus je jen další obdobou extremismu, který se rodí z řad „obyčejných“ lidí. Jak se říká, teroristou se člověk nerodí, teroristou se člověk stává. Co dnes považujeme za dobré, zítra nám může být vyčteno. Kam tedy má spět naše snažení jakožto učitelů, jakožto lidí? Zatím jsem ve své praxi nedospěla k ničemu pro mne přijatelnějšímu než k přemýšlení, o sobě jakožto součásti nějaké společnosti, nějaké dějinnosti, nějaké kultury. Extrémní situace k přemýšlení nutí více. Proto jsem si vybrala toto téma a proto je považuji za důležité ve své pedagogické činnosti.

V první kapitole jsem objasnila teoretická východiska, na kterých svou práci koncipuji, a jelikož mým stěžejním tématem je povaha zla a jeho demonstrace a následná konfrontace podání svědectví o této demonstraci formou fikčního příběhu a reálné zkušenosti, ráda bych pokračovala vzhledem do historie, do doby, která právě umožnila projevit lidem to nejhorší z nich.

Totalitarismus v praxi

Legalizace zla v nacistickém Německu

Povědomí o minulosti se rychle ztrácí a my se neustále setkáváme se zjednodušeným a jednostranným pohledem na minulost, který fakticky znemožňuje skutečné kritické uvažování o událostech starých několik desetiletí. I podrobná a vyčerpávající práce Hannah Arendtové se pomalu stává překážkou důkladné analýzy jednotlivých totalitních režimů. Nechtěla bych ve své práci pod vlivem mechanické

²⁶ Používám zde tento termín poloumělý konstrukt vyjadřující průměrnost obyčejného člověka, tedy ten, který je typickým vzorkem většinové společnosti, není členem žádné z elit.

aplikace tohoto pojmu shrnout nezměrné množství historických a politických událostí v jakési dlouhé období totality bez vnitřního vývoje. Jelikož by to vedlo k zjednodušení, které nás zprošťuje povinnosti myslet, nenutí nás, abychom si osvojili nový pohled na dějinnou skutečnost. Proto se v následující kapitole zaměřím na historické souvislosti, které vedly k potřebě začít operovat s novým termínem.

Dobou, na kterou se v druhé kapitole chci zaměřit, je první polovina 20. stol. v Německu. Období velkých společenských změn, které formovaly a dodnes formují celosvětový vývoj.

Zvláštní pozornost bych poté chtěla věnovat formování tzv. „židovské otázky“.

Nástup Hitlera k moci

Nástup nacistů k moci je historickým fenoménem, který byl zkoumán nespočetněkrát. Je odrazem křehkosti demokracie a liberalismu, zhoubnosti fanatismu a lidské agresivní povahy. Nejsmutnějším důsledkem však bylo, že nacisté se svou brutálností neomezili jen na Německo, ale že se jim podařilo rozpoutat nejkrvavější konflikt v dějinách lidstva. Jejich mohutný nástup začal být nebezpečně viditelný v roce 1930, kdy v parlamentních volbách získali 107²⁷ poslaneckých míst. Ideologie jako taková byla výsledkem filozofie, která se dostala na povrch koncem 19. a začátkem 20. století. Měla pseudovědecký charakter a zakládala se na Darwinově evoluční teorii a eseji *O nerovnosti lidských plemen* hraběte de Gobineaua. V podstatě mluvím o rasové teorii, která byla položena na základech moderního antisemitismu.

Hitler se stal pouze katalyzátorem těchto myšlenek a nasadil jim tu nejradikálnější formu. Prvním zdrojem jeho pozdějších postojů se stala DAP (Německá dělnická strana), předchůdkyně NSDAP, strana založená v roce 1904, která otevřeně hlásala antisemitismus, myšlenku dělení na podlidi a nadlidi, potřebu rozšíření životního prostoru pro německý národ a projevovala se tvrdou kritikou marxistických a sociálně-demokratických hnutí.

V období první světové války se stal skvělým vojákem, zastáncem vojenské agrese, poslušnosti a oddanosti vlasti. Mezi spolubojovníky nenalézal mnoho sobě podobných, protože čím více se válka časově prodlužovala, čím rostlo utrpení, tím více se prohlubovala nespokojenost v řadách vojáků, ale i uvnitř státu. Následující porážka Německa byla pro mladého Adolfa obrovská rána. Objevuje se u něj neschopnost adaptace do společnosti a marné hledání východisek z duchovní a

²⁷ Guido Knapp, *Uchopení moci*, Ikar 2010, str.106

názorové krize²⁸. Později sílí propagandu postaví mimo jiné na tvrzení, že za rozpoutáním a prohrů první světové války stojí právě Židé.

Jako východisko z krize poslouží Hitlerovi politika. Začne u sebe rozpoznávat vlohy pro řečnický projev, v rámci kterého je schopen mluvit plamenně a oslovovat davy. Sám sebe považoval za umělce a tím omlouval všechny osobní neúspěchy.²⁹ Nechal se svést ideou sociálního darwinismu, podle níž všechny formy života neustále mezi sebou zápasí o svou existenci a jen ty nejpřizpůsobivější přežijí.

V roce 1920, po vyloučení z armády, se projevy začne žít. V roce 1921 se zmocní vedení strany NSDAP, kterou nechal o rok dříve přejmenovat.³⁰ Svým řečnickým talentem a zapáleným fanatismem pomalu, ale jistě rozšiřoval členství a také působnost strany. V roce 1920 byl počet členů strany 1100, roku 1922 to už bylo 6000 a v roce 1923 až 55000.³¹ Ve dvacátých letech existoval názor, že Německo jen o vlásek uniklo revoluci. A právě to byla úrodná půda, z níž mohla vyrůst masová podpora nacistů. Hitler se stal samozvaným vůdcem s diktátorskými pravomocemi. Za jediné správné státní uspořádání považoval tzv. „Führerprinzip“. Zahraniční politiku zas povyšuje nad vnitřní, přičemž trpěl fatálním nezájmem o ekonomické a sociální otázky. Zformoval všeobecné poválečné rozhořčení na politický program, který prakticky nikdy nezměnil a vyžadoval striktní dodržování této linie. Nová vlna (nacionalizmu a rasismu) postavila protipól intelektu, kult iracionality byl postaven proti osvícenské víře v logiku. Hitler byl nebezpečným fanatikem a kalkulátorem.

Lidstvo rozdělil do **tří kategorií**:

1. tvůrci, budovatelé kultury (Němci)
2. nositelé, strážci kultury (sem zařazoval například Japonce)
3. ničitelé, bořitelé kultury (Židé).

Podle něj všechny ohromné říše v historii (např. římská) zanikly v důsledku promíchání ras a následného znečištění krve. Období od roku 1919 do roku 1933 (v tomto roce se dostal k moci) nazýval obdobím boje. Boje se vším, co označoval za

škodlivé hodnoty:

1. internacionalismus
2. rovnostářství a demokracii
3. pacifismus.³²

²⁸ Spotts Frederic, Hitler a síla estetiky, Epoque 2007, str. 56

²⁹ Spotts Frederic, Hitler a síla estetiky, Epoque 2007, str. 67

³⁰ Hans Bern Gisevius, Hitler, Slovenský spisovateľ 1991, str. 76

³¹ Guido Knapp, Uchopení moci, Ikar 2010, str. 76

³² Hans Bern Gisevius, Hitler, Slovenský spisovateľ 1991, str. 120

Je snad pochopitelné, že za všemi třemi nebezpečími viděl působení Židů a jejich celosvětové spiknutí proti národům celé planety. Obviňoval je z odnárodňování, parazitování na jiných národech (jelikož neměli vlastní stát).

Dalším nepřítelem byla Výmarská republika (což je označení pro historický stát Německa, který trval od roku 1918 až do nástupu nacistů k moci), kterou nacisté vinili prakticky ze všeho. Jejich vystupování bylo silně protistátní, což ale museli trochu omezit po přijetí zákona na ochranu republiky. Tento protistátní postoj vyvrcholil neúspěšným pokusem o státní převrat roku 1923³³, na což doplatilo několik členů NSDAP životem. Následoval soudní proces, během kterého Hitler sám ze sebe (za vydatné pomoci soudce) udělal národního hrdinu. Ani v nejmenším nelitoval svého činu, naopak cítil se být hrdý na to, že se pokusil o jakousi formu národního osvobození. Zločin, z něhož byl obviněn, nepopíral, naopak se k němu hlásil, i když za velezradu, jak byla tato akce označena, jej nepovažoval. Sám sebe nepovažoval za zrádce, ale za Němce, který chtěl to nejlepší pro celý národ. Po revolučním neúspěchu si uvědomil, že musí začít bojovat zbraněmi, které jsou k dispozici v rámci zákona, čili parlamentarismem (revoluce shora). Po propuštění z věznice (kde si odseděl devět měsíců namísto pěti let) a po krátké odmlce se pustil do budování strany na nových základech. Stranickou mašinérii spustil na úřednických principech, přičemž vyžadoval zřízení poboček strany i v těch nejmenších obcích s apelací na regionální problémy. Na úřednickou činnost strany dohlíželi Schwartz, Bouhler a Hess. V roce 1927 se nacisté shodli na tom, že je třeba apelovat hlavně na střední vrstvu. Právě proto se začaly vytvářet zájmové spolky národních socialistů, např. NS spolek pro učitele, lékaře, právníky, atd. Přicházeli noví členové, ale stále to bylo jen v menších městech a na vesnicích, přičemž velkoměsta se nacismu bránila. Straníky rozdělil Hitler na věřící většinu a na menšinu, která reprezentuje myšlenku a bojuje za ni. Řadoví nacisté s oblibou tvrdili, že jejich program se dá vyjádřit dvěma slovy: Adolf Hitler. Politiku nepovažoval za věc principu, ale účelu. Zápas o moc nechtěl vést intelektuálním způsobem, ale fanatismem, který stál na diktátorském principu. V roce 1929 byl navržen tzv. Youngův plán pro Německo, v rámci kterého se měly válečné reparace splácet v konkrétních částkách až do roku 1988. Takový návrh vyvolal u široké veřejnosti dost velké pobouření a nacisté se toho snažili využít. Hitler se spojil s Hugenbergem .

³³ Stanislav Balík, Michal Kubát, Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů, Dokořán 2004, str. 131

Hugenberg vydělal obrovské jmění na inflaci, stal se mediálním magnátem a vlastnil širokou síť tiskovin. S Hitlerem uzavřeli dohodu o společném postupu proti Youngovu plánu, čímž se Hitler dostal na první stránky mnoha deníků. Zanedlouho na to se konal Norimberský sjezd, kterého se zúčastnilo 200 000 nacistů, což byl další způsob, jak mediálně zaujmout. Po neúspěšném tažení proti Youngově plánu se Hitler s Hugenbergem rozešli, aby se později opět setkali.

Po vypuknutí světové hospodářské krize se Německo, jehož ekonomika stála na obrovských úvěrech, dostalo do složité situace. Nastal čas sociálních nepokojů a obrovské nezaměstnanosti. Veřejnost obviňovala vládnoucí koalici z odpovědnosti za ekonomické problémy. Problém se ještě prohloubil, když vláda schválila zvýšení platů státním úředníkům. Nespokojení byli především zemědělci. Ceny jejich produktů neustále klesaly. Nacisté proto zřídili aparát, který monitoroval a zpracovával problémy v této oblasti. Předvolební kampaň v roce 1930 se pro nacisty stala otázkou existence. Dokonale se na ni připravili, za čímž stál především Goebbels. Podařilo se mu vytvořit dokonalý politický cirkus a úspěch se dostavil. 18,6 milionů hlasů pro NSDAP, což znamenalo 107 poslaneckých míst a druhé místo ve volbách. V roce 1928 NSDAP získala pouze 800 000 hlasů a výsledek z roku 1930 je možné právem považovat za evropskou raritu. Podařilo se jim odčerpat hlasy pravicových stran, které zase klesly více než o polovinu. NSDAP byla strana, volená v tradičních protestantských oblastech, méně úspěšná byla v katolickém Bavorsku, kde byla volena převážně ženami (hlavně kvůli zdůraznění tradičních hodnot: dítě, kostel, kuchyň).³⁴ Obrovský voličský potenciál představovali mladí lidé, pro které byly v rámci NSDAP vytvořeny mnohé mládežnické spolky. Veřejnost se jim podařilo zaujmout i tím, že se neorientovali na žádnou konkrétní sociální skupinu (na rozdíl od mnoha jiných stran), ani nepreferovali třídní boj.

Jednoduše apelovali na národní jednotu, přičemž nedělali žádné rozdíly mezi příslušníky národa a každého považovali za Němce. Podařilo se jim také zohlednit emoce, které ve společnosti rezonovaly, a sladit je do dvou bodů:

1. odmítnutí všeho co se stalo po válce
2. bezpodmínečný slib obnovení německé síly a jednoty.

NSDAP nebyla tradiční revoluční stranou, přestože SA se vždy snažily preferovat revoluci. Ale také nebyla ani klasickou stranou parlamentarismu, pouze využívala jeho trhlin na dosažení moci. Přičemž ani jednu složku (či formu)

³⁴ Antonín Klimek: 30. 1. 1933: Nástup Hitlera k moci: Začátek konce Československa, Havran 1993, str. 69

politického boje nikdy neupřednostňovala. Tedy každý si mohl vybrat: *trocha revoluce, ale i špetka parlamentarismu*. Důležitým faktorem ve třicátých letech také bylo, že velká část veřejnosti se na nacisty neřídila jako na nebezpečí, ale jako na pramen síly budoucího pokroku. Dokonce i armáda viděla v NSDAP možné východisko z bludného versailleského kruhu.

Hitler se paradoxně nedostal k moci teroristickým činem namířeným proti demokraticky zvolené vládě, ale ani nebyl do svého úřadu zvolen rozhodující většinou německých voličů. Dosáhl moci, když jej prezident Hindenburg jmenoval 30. ledna 1933 kancléřem. Do tohoto osudového dne se ani NSDAP a ani Hitler osobně nepřiblížili vítězství ve volbách. V posledních demokratických volbách 6. listopadu 1932 získala NSDAP, přestože zůstala nejsilnější stranou, pouze 33,1%, zatímco v předchozích volbách 31. července 1932 dosáhla 37,3% hlasů³⁵.

Po převzetí vlády neztrácel Hitler se svými přívrženci čas, rozšiřoval svou mocenskou základnu a postupně odstraňoval demokratickou ústavu. Mezníkem se stal tzv. „zmocňovací zákon“, který vládě umožňoval vydávat zákony bez souhlasu parlamentu a prezidenta. Autonomie jednotlivých německých zemí byla omezena zákonem přijatým 31. března 1933. Nacistické uchopení moci bylo zakončeno přijetím „zákona proti zakládání nových politických stran“ 14. června 1933. S jeho pomocí se stala NSDAP jedinou legální politickou stranou v Německu.

Nacistická Třetí říše³⁶

V důsledku zhoubné ideologie nacismu a ve válce, kterou hitlerovské Německo rozpoutalo, zahynuly desítky milionů lidí. Tak se spolu s komunismem zařadila mezi nejohavnější výmysly lidského fanatismu. Nejsmutnější na obou případech je, že ani jeden z pozdějších diktátorů (Hitler, Lenin, Stalin), nemuseli skrývat snahu o dosažení diktatury, založené na dogmatismu.³⁷

Země jako Kambodža, Severní Korea ovšem dokazují, že fanatismus vedoucí ke zhroucení pravidel, a to hlavně morálních, není jen otázkou minulosti. Je také dobré si uvědomit, že hrůza holocaustu je výstrahou hlavně pro euro-americký prostor, že

³⁵http://cs.wikipedia.org/wiki/N%C4%9Bmeck%C3%A9_feder%C3%A1ln%C3%AD_volby_1932_%28listopad%29, 9.3. 2013

³⁶ Režim, který Adolf Hitler rozpoutal, je vnímán jako obecně nejkrutější režim moderní historie. Pro toto období se užívá mimo jiné název Třetí říše, který odkazuje k tzv. První říši, ke středověké Svaté říši římské národa německého, která zanikla v roce 1806, stejně tak i k Druhé říši (1871-1918).

³⁷ Antonín Klimek: 30. 1. 1933: Nástup Hitlera k moci: Začátek konce Československa, Havran 1993, str. 90

ostatní kontinenty měly své vlastní genocidy, které byly neméně hrozné, některé z nich stále probíhají za tichého mlčení okolních států.

Cesta od Darwina přes Norimberské zákony k holocaustu

Spravedlnost³⁸ a zákon, pojmy, které se několikrát v historii rozcházely. Norimberské zákony jsou jedním z nejvýraznějších příkladů jejich rozchodu. Kdy duch zákona nejde ruku v ruce s literou zákona, kdy nemá chránit, ale ničit.

Právě v době modernizačních procesů a budování národních států nejednou zákon sloužil jako prostředek likvidace různých skupin nebo jevů, které se danému držiteli moci nezamlouvaly.³⁹ Chtěla bych nyní nastínit, jak jednoduše se mohou prostředky, jako je právo a věda, vymyšlené lidmi na usnadnění soužití ve společnosti, proti jednotlivým podskupinám⁴⁰ dané společnosti obrátit, ať již v zájmu vyššího dobra, tudíž nového řádu, což lze pozorovat taktéž do současnosti.

Vidina satisfakce za první světovou válku, kterou v sobě Hitler nosil, byla vidinou velmi nákladnou. Bylo tedy potřeba někde získat finanční prostředky.

Hitler se nikdy netajil svou nenávisť k Židům. Otázkou zůstává, co bylo zdrojem této nenávisť. Je faktem, že Židé v Německu byli sociální skupinou silnou, uzavřenou a poměrně movitou, sem by ovšem nespádali např. čeští Židé, kteří byli již v té době asimilovaní. Hitlerovi jako nástroj posloužil silící vliv antisemitismu.

Antisemitismus⁴¹ není rozhodně vynálezem až 20. století. Historicky odmítl judaismus dvě velká světová náboženství, křesťanství a islám, což jednoznačně už od prvopočátku vyvolávalo nepřátelství. Židé přišli o svůj stát a dva tisíce let přežívali jako menšina. Byli rozptýleni v mnoha zemích po celém světě a zároveň si, alespoň ti ortodoxní, ponechávali svou výlučnost. Asimilace židovského obyvatelstva má kořeny až na konci 19. století. Přestože tradiční náboženský antisemitismus trvá po dobu celého středověku a novověku, většina z těch, kdo tento fenomén studují, se zaměřuje na rozvoj nového, moderního rasového antisemitismu, který se ve střední Evropě objevil v druhé polovině 19. století. Souvisí s růstem národních států. Na Židy se obecně začala svalovat odpovědnost za veškeré sociální zlo.⁴²

³⁸ Vycházíme-li z Aristotela, který ji nazývá dobrem pro druhé.

³⁹ V současné době, kdy je zaznamenávám ústup národních států ve prospěch integračních spolků, tomu ovšem není jinak.

⁴⁰ Židé byli skupinou pouze díky tomu, že měli v identifikačních průkazech vedeno náboženství Mojžišovo, proto je těžké vymyslet odpovídající termín. Mnozí se necítili pražádnou příslušností k židovskému etniku.

⁴¹ Walter Laqueur, Měníci se tvář antisemitismu, NLN 2007, str.9

⁴² Walter Laqueur, Měníci se tvář antisemitismu, NLN 2007, str.10

Společenskoekonomický pokles střední třídy ve 20. letech, hlavně po první světové válce, připravil půdu pro sílící přijatelnost antisemitismu.

Politické a ideologické rysy, které jsou charakteristické pro nástup moderního sekularizovaného antisemitismu v Německu a v Rakousku, ovšem např. v Rusku či Polsku, probíhal za jiných podmínek. Nikdy se tam např. nerozvinula teorie o nadřazené slovanské, panské rase.

Ke konci devatenáctého století dostalo rasové učení čerstvý podnět, když přišly do módy společenský darwinismus a eugenika a začal se vyvolávat přízrak degenerace. Rasová ideologie dostala nádech vědy, pseudovědci se začali odvolávat na Darwina. Psaly se eseje o nerovnosti plemen. Rasoví antisemité pokračovali i v jiných aktivitách v různých oblastech a vytvořili si jistou společenskou subkulturu, měli společenské kluby, mládežnické spolky i vlastní noviny a literaturu. Svou propagandu zaměřovali na určité problémy, jako byl příliv Židů z východní Evropy, který následoval po pogromech. Dalším tématem byly obchodní domy, které se objevily kolem přelomu století, mnohé z nich patřily židovským obchodníkům a představovaly silnou konkurenci malým německým živnostníkům. V neposlední řadě již zmíněná myšlenka světového židovského spiknutí. V Protokolech⁴³ se tvrdí, že Židé k dosažení cíle používají nástroje demokracie, socialismu a liberalismu. Stáli za všemi povstáními v dějinách a podporovali svobodu jednotlivce, jsou za třídním bojem, za všemi politickými vraždami. Mají být spiklenci, navádějící dělníky k alkoholismu, a pokoušejí se vytvořit chaos zvyšováním cen potravin a šířením nakažlivých nemocí. Dokument také tvrdí, že popuzují jeden národ proti druhému, aby spustili světovou válku.

Právě Protokolům mnoho historiků a politologů připisuje zásadní vliv na formování diktatury nejen v Německu, ale i v Rusku.

Jak důležitý byl antisemitismus v nacistickém učení, do jaké míry to byl ten rozhodující motiv, který přivedl do nacistické strany statisíce, později miliony Němců?

Pravdou je, jak jsem již zmínila, že antisemitismus hrál v Hitlerově propagandě velmi důležitou roli, a to hned od počátku. Jeho stoupenci ovšem následovali i jiné myšlenkové proudy, extrémní nacionalismus, strach z bolševismu, mýtickou víru v jednotu národa a v neposlední řadě kult Hitlera. Těžko v této směsici rozsoudit, co udávalo hlavní slovo. Údajně jen jedna pětina z Hitlerových nejranějších stoupenců

⁴³ Protokoly sionistických mudrců

v Mnichově uvedla jako nejdůležitější konkrétní složku svého rozhodnutí zapojit se do hnutí právě antisemitismus.⁴⁴ Proto není od věci domnívat se, že na sklonku dvacátých a třicátých let, kdy nacistická strana stoupala na oblibě, hrály důležitější úlohu jiné okolnosti než antisemitismus, např. dopad světové krize a selhání Výmarské republiky. Ale Hitlerova houževnatá propaganda zajistila své. Paradoxní je, že ještě před válkou, kdy pobýval ve Vídni, měl mezi Židy přátele, neexistují žádné zmínky, že by tehdy smýšlel protižidovsky. V *Mein Kampf*⁴⁵ píše, že se stal antisemitou v důsledku jakési duchovní krize, ale nikdy tuto krizi blíže nespecifikoval.

V době, kdy se Hitler objevil na mnichovské politické scéně, existovaly důvody, díky nimž začal být antisemitismus v Německu politicky přitažlivý. Všeobecný rozvrat po první světové válce otevřel dveře mnoha extrémistickým hnutím, hospodářská krize vyústila do hyperinflace a Židé zastávali vedoucí pozice v komunistických stranách. To umožňovalo napadat Židy jako kapitalistické vykořisťovatele a někoho, kdo má z války prospěch. Při bojích o moc v Německu napadali členové nacistické strany Židy na ulicích, ale větší útoky byly vzácné a propaganda se zatím omezovala na výhrůžky. Vše se samozřejmě změnilo po nástupu Hitlera k moci roku 1933.

Židé začali být vylučováni ze státní i místní správy. Zpočátku existovalo i pár výjimek, např. veteráni z první světové války, ale i ty byly rychle odstraněny. Další zákony vyloučily většinu židovských studentů z vysokých škol, později i z nižších stupňů vzdělávání. Židům byl zakazován přístup na veřejná místa. Mezi lidmi, kteří byli v prvním roce nacistické vlády posláni do koncentračních táborů, bylo i vysoké procento Židů a v médiích, která ovládal stát, existoval trvalý příval protižidovské propagandy.

Totální segregaci Židů uzákonily až Norimberské zákony, vydané v roce 1935, jinak známé jako Zákony na ochranu německé krve a cti a Zákon o říšském občanství. Tyto dokumenty se v podstatě jako první pokusily definovat, kdo má být pokládán za Žida, přesto to zůstalo předmětem diskuzí po mnoho let. Dodnes je definice nejednoznačná, o čemž vypovídá i problematika toho, zda slovo Žid v textech týkajících se minulosti (tedy před vznikem Izraele) psát s velkým či malým počátečním písmenem.

⁴⁴ Walter Laqueur, *Měnicí se tvář antisemitismu*, NLN 2007, str. 110

⁴⁵ Adolf Hitler, *Můj boj*, nakl., Otakar II., Michal Zítka, 1. vydání, 2000

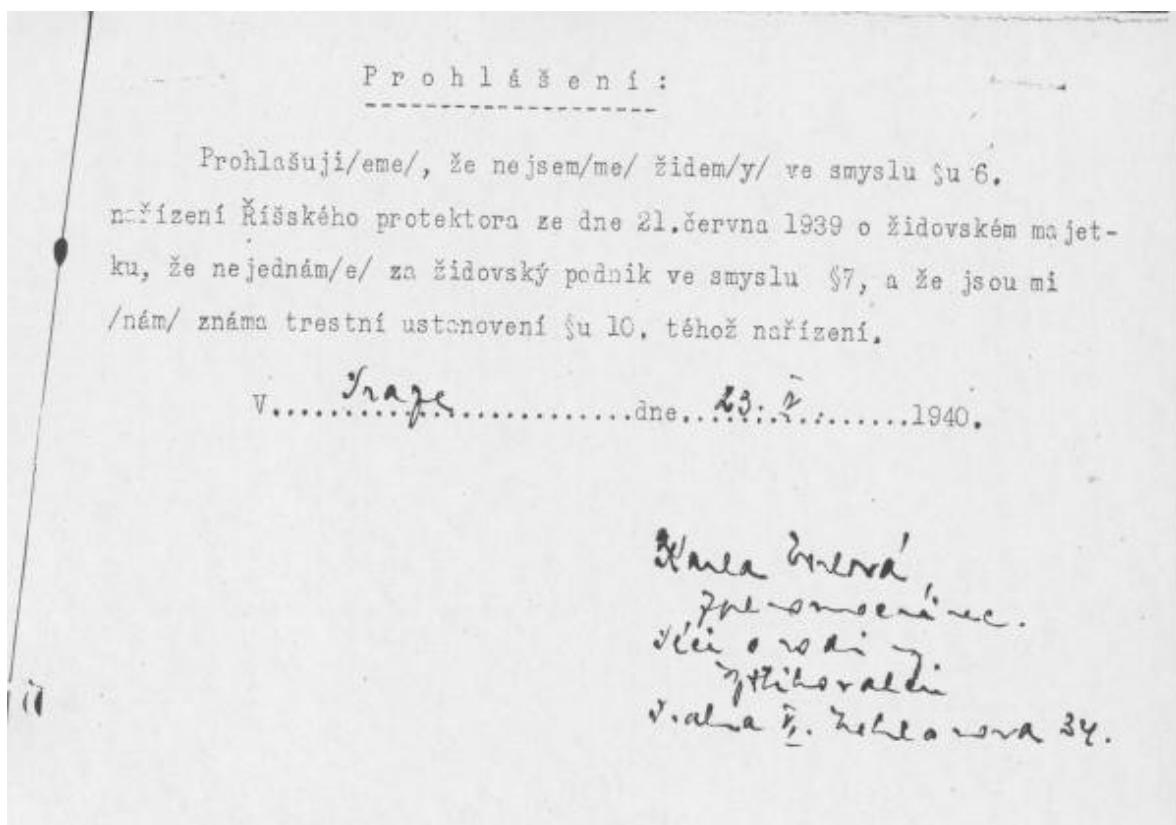
15. září 1935 byly vyhlášeny dva ústavní zákony, které se staly základnou pro pozdější „legální“ vyloučení Židů z německé společnosti a připravily půdu oficiálnímu provádění protizidovské politiky.

První z těchto zákonů, Zákon o říšském občanství, stanovil, že občanem Říše může být pouze Němec nebo člověk s "příbuznou krví". V okamžiku zavedení tohoto zákona ztratili němečtí Židé svá politická práva a stali se Staatsangehörige (státními příslušníky), zatímco "árijsťtí" Němci byli označeni jako Reichsbürger (říššťtí občané). Zákon o říšském občanství byl do roku 1943 postupně doplněn o celkem třináct prováděcích nařízení systematicky zbavujících Židy veškerých občanských práv. Už o dva měsíce později, 14. listopadu 1935, bylo vydáno první z těchto prováděcích nařízení, které stanovilo, kdo je považován za Žida nebo míšence.⁴⁶

Vzhledem k tomu, že ani nacisté neměli (a ani nemohli mít) k dispozici žádný spolehlivý vědecký prostředek pro zjišťování "rasy", byla pro určení židovského původu podle norimberských zákonů rozhodující příslušnost prarodičů k židovské náboženské obci. Za plného Žida byl považován každý, kdo pocházel alespoň ze tří židovských prarodičů. Velmi komplikovaná byla pak kategorizace tzv. "míšenců". Za "míšence prvního stupně" či "položidy" byli považováni ti, kdo měli dva židovské prarodiče a k datu vydání norimberských zákonů nebyli členy židovské náboženské obce, ani nežili v manželství se Židem (v opačném případě byli považováni za plné Židy). "Míšenci prvního stupně" měli sice obdobná práva jako plnoprávní němečtí občané, ale vztahovala se na ně některá omezení, např. směli uzavřít manželství pouze s "míšencem prvního stupně". Pro uzavření sňatku s Němcem nebo s "míšencem druhého stupně" potřebovali zvláštní výjimku. Za "míšence druhého stupně" platili všichni, kteří měli jednoho židovského prarodiče. Vztahovala se na ně sice také některá omezení ve výběru povolání, ale obecně platilo, že cílem byla jejich integrace do německé společnosti. Proto byli také např. odváděni do Wehrmachtu, německé armády. Další komplikovaná nařízení se pak zabývala otázkou, do které z předchozích kategorií spadají děti narozené ze smíšených manželství nebo z manželství mezi "míšenci".⁴⁷

⁴⁶ http://www.holocaust.cz/cz2/history/events/nuremberg_laws, 5. 3. 2013

⁴⁷ http://www.holocaust.cz/cz2/history/events/nuremberg_laws, 5. 3. 2013

Obrázek 1 Ukázka prohlášení o nežidovském původu, Praha 1940

Mnoho pamětníků vzpomíná, jaká vlna zběsilosti a šílenství se strhla po zřízení Protektorátu Čechy a Morava. Lidé běhali na fary a požadovali si potvrzení, že nikdo z jejich prarodičů není veden jako člen židovské náboženské obce.

Norimberskými zákony byla tedy zakázána manželství mezi Židy a Nežidy, mimomanželské sexuální styky mezi Židy a Nežidy se staly zločinem, za který pro zúčastněné následovaly veliké tresty. Byl vyvíjen tlak, který měl Židy totálně odstranit z ekonomické sféry, podniky byly arizovány, a to nejen v Německu, ale i v jiných později okupovaných státech (situaci si lze přiblížit Grosmanovým Obchodem na Korze).

V prvních letech nacistické vlády v Německu ještě existovala jistá zdrženlivost, která se nejvíce ohlížela na fakt, jak německá politika působí na okolní státy. Ovšem poté, co Německo posílilo svůj vliv v Evropě, se začalo vyzbrojovat, což bylo jednoznačně v rozporu s Versailleskou mírovou smlouvou. V českém intelektuálním prostředí palčivost této situace nejsilněji cítil Karel Čapek a jeho přátelé kolem redakce Lidových novin. Na nebezpečnost měnící se politické situace upozorňoval nejen ve svých člancích, ale i ve své próze. Ovšem fanatismus se dostává i do českého ovzduší, a tak je spisovatel Karel Čapek často napadán, poslední ránu mu zasadí Mnichovská dohoda.

Čapek neuznával ani jednu ze sílících ideologií (komunismus, nacismus). Tvrdil, že člověk s idejemi je nebezpečný. V českém prostředí také jako první popsal typologii moderního davu, iracionálního, lehce ovladatelného, nesoucí zkázu, jako tomu bylo například v Bílé nemoci. Čapek zažil *Zlatá dvacátá léta*, kdy se prohlubovala jeho víra v člověka, člověka šikovného a poctivého. Ovšem třicátá léta pro něj byla velkým zklamáním. Osobně se zasazoval o pomoc Anglie, kterou tak miloval a obdivoval pro její demokratické principy, jež sám zastával a považoval za nejlepší z možného, uvědomoval si, že ovšem politický pluralismus nestačí, že pro to, aby se lidé dohodli, musí sdílet stejné základní hodnoty. Anglie, jež pro něj toto a mnohé další ztělesňovala, jež nakonec ovšem zradila. On a Ferdinand Peroutka byli jedni z mála, kteří se nepodíleli na zradě inteligence, jež probíhala v evropských zemích za přispění sílícího nacismu.

Tato postupující německá radikalizace byla přerušena jen na krátko, a to v roce 1936, kdy Berlín hostil letní olympijské hry. Nacistické Německo se již tehdy pokoušelo svět ohromit svou demonstrovanou silou. Důkazem jsou mimo jiné filmy Leni Riefenstahl. Hned po skončení her ovšem zesílil tlak na donucení Židů k emigraci⁴⁸. Nacisté začínali být netrpěliví. Emigranti si směli ze země samozřejmě vyvážet jen vyloženě směšné finanční částky, v neposlední řadě museli platit i velmi vysokou „vycestovatelskou“ daň.

V roce 1938 dostala každá Židovka druhé jméno Sára a každý Žid Izrael. Jména se objevovala v pasech spolu s velkým písmenem J. Toto opatření ještě ztěžovalo Židům získat víza v jednotlivých zemích. Během let 1933-1938 se židovské jmění snížilo na polovinu, zhruba z 12 na 6 miliard říšských marek.⁴⁹

Pronásledování Židů se ještě urychlilo po tzv. *křišťálové noci* (v noci z 10. na 11. listopadu 1938). Tato noc dostala název podle všudypřítomného rozbitého skla. Jako záminka posloužil atentát na nižšího německého diplomata. Spáchal jej mladý Žid, jehož rodiče byli vyhnáni kvůli polské národnosti z Německa, ale ani Polsko je nepřijalo, tak skončili v území nikoho. Tento případ není ojedinělý. Absurditu uprchlické krize ztělesňoval snad nejvíce případ asi padesátičlenné skupiny Židů z rakouského Burgenlandu, z obcí Kittsee a Pam, kteří byli v dubnu 1938, v noci bez varování, nacisty vyhnáni ze svých domovů a převezeni na československou stranu Dunaje. Zde pobývali v bezútěšných podmínkách do doby, než se pod hrozbou

⁴⁸ Walter Laqueur, *Měnicí se tvář antisemitismu*, NLN 2007, str.113

⁴⁹ Walter Laqueur, *Měnicí se tvář antisemitismu*, NLN 2007, str.116

hromadné sebevraždy úřady neobsazených zemí zasadily o převoz přeživších do USA a jiných států. Vyhnání jim paradoxně zachránilo život.⁵⁰

Nabízí se otázka, proč Židé neopustili země potýkající se s nacismem již dříve, když podmínky se pro ně zhoršovaly už od roku 1933. Pravdou je, že nemohli. Řečeno slovy Chaima Weizmanna, prvního prezidenta Státu Izrael, byl svět pro evropské Židy rozdělen na dvě části: místa, kde Židé nemohli žít, a místa, kam se nemohli dostat. Restriktivní imigrační praxe většiny zámořských zemí tváří v tvář židovským běžencům odrážela celosvětovou atmosféru ekonomického protekcionismu doplněného xenofobií a neskrývaným antisemitismem. Mezinárodní konference o uprchlících v Evian ve Francii v červenci 1938, iniciovaná prezidentem Franklinem Rooseveltem, skončila naprostým fiaskem. Žádný z představitelů dvaatřiceti zemí nedal Židům prchajícím z Německa a z Rakouska jakoukoli naději.

Dalším vysvětlením je, že střídavé a nestejně uplatňování antisemitských tlaků během prvních let nacistického režimu židovské oběti mátl, oslabovalo jejich cit pro nebezpečí a umožňovalo jim věřit, že to nejhorší je již za nimi. Panický exodus Židů z nacisty kontrolované Evropy následoval teprve po anexi Rakouska v březnu 1938.

Byla to tedy záležitost stáda, masy, řízené masy, která do poslední chvíle nevěděla k čemu to může spět, konečné řešení se formovalo na základě toho, jak schopně se manipulovalo právě s onou masou. Radikalizace společnosti a politických kroků sílila i za přispění mlčící většiny. Zajímavě to shrnuje jedna z postav knihy *Pasažérka* Zofie Posmyszové, o které se ještě v následující kapitole rozepíši. Jedná se o bývalého německého vojáka: „*Ale kde při tom zůstala fantazie, politické myšlení? Nedostávalo se nám jej, když jsme se dívali na lidi na chodnicích se žlutými hvězdami a neprotestovali jsme nahlas, možná krom jiného též proto, že ničí fantazie nebyla schopna předvídat plynové komory.*“⁵¹ To je právě skutečnost, před kterou bychom se měli mít dodnes na pozoru.

Pogromy byly prováděny policií v doprovodu hasičů, kteří se starali, aby se požáry nerozšířily do nežidovských částí města. Jako reakce na křišťálovou noc byla německým Židům udělena pokuta ve výši jedné miliardy marek, později tato pokuta byla navýšena ještě o sedm set tisíc. Byla jim také zakázána veškerá obchodní činnost a byly zavřeny veškeré kulturní instituce, provozované právě židovským

⁵⁰ Národní archiv, Presidium ministerstva vnitra 1936-1940, sign. X/R/3/2, k. 1186-16.

⁵¹ Zofie Posmysz, *Pasažérka*, Československý spisovatel 1966, str. 92

obyvatelstvem, noviny a časopisy nevyjímaje. V součtu tato opatření znamenala vyvlastnění židovského obyvatelstva a konec jeho společenského a kulturního života.

Už 30. ledna 1939 ve svém projevu Hitler avizoval, že při vzniku další války bude židovská rasa vyvražděna. Jeho proslov nevyvolal negativní reakci, vedoucí k protiopatření ani doma, ani v zahraničí. V nejednom rozhovoru, který by pořizen pro USC Shoah Foundation, pamětníci, jak vzdělaní, tak nevzdělaní, vzpomínají, že radikalizace Hitlerova plánu šla ruku v ruce s tím, že mu to všeobecně procházelo, nikdo se nepostavil na odpor. Výjimkou bylo jen Dánské⁵² království, které je zároveň důkazem, že klást odpor mělo smysl.

Ani po vypuknutí války nejspíš neexistoval žádný konkrétní plán na systematickou vraždu židovského obyvatelstva, zatím byla emigrace pro Hitlera únosným řešením. Padlo několik dalších návrhů, např. deportace německých Židů do Polska, či po roce 1941 do SSSR, deportace na Madagaskar nebo do Lubinu. Ovšem první konkrétní deportace se odehrály v roce 1940 na východ a zatím měly jen malý rozsah.

Německo díky válce rozšiřovalo své území a tím i zvyšovalo podíl židovského obyvatelstva. Tento fakt otevřel přípravu „*konečného řešení židovské otázky*“⁵³. Stalo se tak na konferenci, na berlínském předměstí, ve Wannse. Písemný rozkaz o vyvraždění několika milionů Židů ovšem nikdy nalezen nebyl. Hodně se spekulovalo i tom, jestli Hitler vydal alespoň nějaký ústní. Faktem zůstává, že do listopadu 1941 už byla mohutná vlna deportací ze střední a západní Evropy uskutečněna. Židé byli soustřeďováni do velkých ghatt ve Varšavě, Lodži, Rize a Minsku. A v neposlední řadě začaly vznikat továrny na smrt. Mezi nejhorší patřily Majdanek, Sobibor, Belzec, Treblinka a Osvětim- Březinka, zde se totiž používal jedovatý plyn, cyklon B. Jak vypověděli pamětníci, o tom, co se v těchto místech děje, se vědělo, jelikož se občas někomu podařilo uprchnout, v nejednom rozhovoru zaznělo, že se vězni továren na

⁵² Dánské království je jedinou zemí, která obdržela cenu Spravedlivý mezi národy. Cenu může obdržet jednotlivec (instituce či stát), který je nežidovského původu a přispěl k záchraně Židů před holocaustem. 9. dubna 1940 předal německý velvyslanec dánskému předsedovi vlády ultimátum. Buď poskytne Němcům své území jako vojenskou základnu a bude si smět ponechat autonomii, nebo bude obsazeno německým vojskem a bude zahájeno bombardování Kodaně. Odmítnutí by znamenalo krveprolití a nevyhnutelnou porážku, a tak byly německé podmínky přijaty. Byla vytvořena vláda národní jednoty, která se chovala podle protokolu, ale nedělala Němcům žádné ústupky, které nebyly nutné.

Antipatie vůči Němcům mezi lidmi byla zjevná a postupně začaly přibývat stávky a protesty proti německé přítomnosti. V roce 1943 proto Němci převzali plnou kontrolu nad zemí. Začal se formovat odboj, do nějž se brzy přidalo 43 tisíc vlastenců. Teprve od roku 1943 měli Němci možnost vypořádat se s židovskou menšinou, do Terezína však bylo převezeno jen 481 dánských Židů, z nichž většina přežila.

Nejslavnějším okamžikem v dějinách Dánska za druhé světové války bylo totiž propašování 7.200 Židů do neutrálního Švédska v říjnu 1943. Šlo o 90 % dánských Židů.

⁵³ Tento pojem patrně poprvé použil Reinhard Heydrich

smrt modlili, aby letadla, která jim přelétávala nad hlavou, shodila své bomby právě na jejich tábor.

Celkem bylo zabito kolem 6 milionů Židů, údaje se často rozcházejí, jelikož příslušníci SS velmi pečlivě zničili táborovou dokumentaci, když prchali před osvobozující armádou.

Ovšem hrůznost tohoto historického období nebyla jen v počtu obětí, ale ve technické propracovanosti zběsilého vraždění. *Osvětim byla obyčejným přesahem moderního továrního systému. Místo produkce zboží zpracovávala jako surovinu lidi, konečným produktem byla smrt a vedoucí pracovníci do výkazu pečlivě zaznamenávali množství jednotek za den.*⁵⁴ Holocaust, šoa, zasadil jednu z největších ran evropskému humanismu, nadobro zničil víru v pokrok a otevřel problémy, se kterými se potýkáme dodnes. Nejen v oblasti rasové otázky, ale i v oblasti mezinárodní politiky. Co jiného posvětilo „zbraně“ současného globalizovaného světa, než právě idea OSN a jiných mezinárodních vládních organizací (MMF, WTO) o trvale udržitelném celosvětovém rozvoji, který bude zárukou míru. Protože, jak píše Bauman, *...civilizace, to je otroctví, válka, vykořisťování a tábory smrti. Je to také zdravotní hygiena, krásné umění a vynikající hudba. Je chyba si myslet, že civilizace a surová krutost jsou v rozporu.*⁵⁵

Konkrétní teoretický podklad je potřeba při každém výkladu a při výkladu o šoa nevyjímaje, ale jak se říká, 6 milionů mrtvých je statistika. Co je to 6 milionů? Počet, který lidská mysl nedokáže abstrahovat. Samotní přeživší říkají, že nebyl jeden holocaust, ale právě oněch 6 milionů. Říkají: „Neučte děti statistiky, učte je příběhy, jedině ty mohou být poučením.“⁵⁶

Je důležité si uvědomit, že informace o počtu mrtvých k hlubšímu zamyšlení nad problémem, který je ve své podstatě lidské společnosti vrozený, nikoho nedovede. Likvidace nepohodlných skupin v rámci určité ideologie není otázkou historie, mění se pouze prostředky, a to je potřeba si uvědomovat.

Stačí se podívat na zmenšený model lidské společnosti, tím může být i školní třída. I ona má svou danou hierarchii, kdy slabší podléhají tlaku silnějšího, kdy hranice toho, kam jsou studenti ochotni zajít, se posouvají paralelně s tím, za co již jsou

⁵⁴ Zygmunt Bauman: *Modernita a holocaust*, SLON 2003, str. 39

⁵⁵ Zygmunt Bauman: *Modernita a holocaust*, SLON 2003, str. 41

⁵⁶ Tuto větu shodně pronesli Toman Brod, Pavel Stránský, Dagmar Libelová, Eva Lišková, Evelina Merová na setkání přeživších, které organizoval Institut Terezín k výročí největší hromadné likvidace československých občanů v Osvětimi, kteří byli nuceni pobývat v Terezínském rodinném táboře, z noci na 9. 3. 1944.

potrestání a za co nikoliv. Šikana nemá zas tak odlišné vlastnosti od těch, kterými se definuje antisemitské hnutí v průběhu 20. století. Pokud budeme vycházet z koncepce Jean Paul Sartra, který, jak jsem zmiňovala v předešlé kapitole, se pokoušel definovat podstatu antisemitismu, a poukazoval přitom na nemožnost vymezení, kdo je vlastně Žid, protože tato evropská skupina neměla, kromě řádku v identifikačních dokumentech, žádné společné znaky, a to ani fyzické, ani náboženské, ani kulturní, které by ji spojovaly. Tudíž členové antisemitských skupin byli hnáni nenávisť, která nesměřovala k něčemu konkrétnímu, ale pouze k abstraktním pojmům, podpořena propagandou a potřebou vlastní důležitosti. Nenávidět Židy vlastně dávalo mnoha lidem smysl života a legitimitu členství ve společnosti, která je bere a uznává.⁵⁷

Lidská přirozenost ve své základní škále dobro - zlo se zkrátka nemění. Člověk je tvor společenský, tvoří v dějinném kontinuu obdobné struktury, instituce, postupy, chyby. Totalitní systém vlády není ani tak třeba omezovat pouze na projevy totalitních režimů 20. století. Lidská přirozenost nemá ve své negativitě ve 20. století pražádnou exkluzivitu. Prvky totalitarismu lze přece již hledat v antickém Římě či kalvinistické Ženevě. Proto spatřuji toto téma jako silně pedagogicky využitelné.

I šoa se jednou stane součástí dějin, kapitolou v učebnici zaznamenávající podobně těžko představitelnou událost jako je pro nás např. 30letá válka, ale ve jménu všech jeho obětí, ať už samotných mrtvých či přeživších, kteří jsou touto událostí poznamenáni na celý život, nebo i paradoxně těch, kteří se museli ve jménu všeobjímající ideologie podílet na zločinech, protože se báli o svou existenci, a kteří si svůj zločin s sebou ponesou taky celý život, protože každý neumí být hrdinou, a v neposlední řadě i ti, jimž propaganda a manipulace vymyla mysl a na nějakou dobu je zbavila vlastního úsudku, protože každý nemůže být intelektuálem, ve jménu všech, kteří tedy buď trpěli nebo páchali zlo z nevědomosti či strachu, nikoli pro vlastní profit, by se o holocaustu mělo mluvit co nejdéle, možná právě i proto, že je nejzmapovanější, což je lidem, kteří se o něj zajímají profesně, vždy vytýkáno.

Protože v Osvětimi neselhal Bůh, v Osvětimi selhal člověk. Proto se jako pedagog snažím, aby mí žáci byli vždy obdařeni kritickým úsudkem, který není postavený na pouhé revoltě, ale na znalostech, a byli tudíž odolní vůči nástrojům jakékoli totality i totality dobra, aby se nebáli odpovědnosti za své činy, čemuž se ostatně učím i já dodnes.

⁵⁷ Jean Paul Satre, *Anti-Semite and Jew*, Schocken Books 1948

Jak píše Primo Levi: „Někdo dokonce může namítnout, zda má vůbec smysl, aby se na tak výjimečný lidský úděl vzpomínalo.

Na takovou námitku nelze než odpovědět ano. Jsme totiž přesvědčeni, že každá lidská zkušenost má nějaký smysl a je hodna analýzy, a že dokonce i z toho zvláštního světa, o kterém zde vyprávíme, lze vyvodit základní platnost, i když ne vždy pozitivní. Zvláště pak chceme upozornit na to, do jaké míry byl lágr nesmírnou biologickou a sociální zkušeností.

Zavřít za ostnatý drát tisíce lidí nejrůznějšího věku, postavení, původu, jazyka, kultury a mravů a podřídít je uniformnímu, kontrolovatelnému způsobu života, ve kterém všichni žijí za stejných podmínek, jež zdaleka nevyhovují jejich potřebám: nelze si představit krutější laboratoř pro zkoumání toho, co je v chování živočicha-člověka, přinuceného bojovat o holý život, vrozeného a co získal zkušeností.“⁵⁸

Spor o legitimitu: Češi a Němci

Má práce je podložena hlavně výpověďmi českých přeživších Židů. Vzhledem k tomu je tedy důležité zmapovat situaci na konci třicátých a v průběhu čtyřicátých let i u nás.

Příčiny rozchodu Německa (ještě předválečného) se zbytkem Evropy dobře popisuje Ferdinand Peroutka, český meziválečný a později i exilový reportér, v knize Jací jsme: ...*Nová německá nehumánnost je beze vší pochybnosti výronem státní idey. Stát s tak vyvinutou vůlí k moci potřeboval zřejmě čehosi jiného než humánnosti, potřeboval síly. Němci, nadšení a opojení státem, byli ochotni učiniti pro něj vše. Souhlasili s podřízením individua státu, opustili věc osobní svobody a volnosti tak, jak by nikdy nebyli udělali Angličané... V této době státního opojení bylo Německu vše, čeho vyžadoval stát, prohlašováno za dobré nejen úředníky, nýbrž i vědou a církví a vše, co překáželo expanzivnímu státu, byl označeno za špatné... Vilém II., symbol této státní idey, pozorně sledoval výchovu a zasadil goethovskému Německu poslední ránu... Jest patrné, jak vlivem státu bylo Německo krok za krokem vyváděno ze staré, měkké a snivé, humanitní atmosféry. A tak jsme se my a Němci, kteří jsme po nějakou dobu setrvali v podmínkách dosti stejných, rozešli. Vlivem nového státního života změnilo se celé Německo v hroznou pěst... expansivní a imperialistický stát, vědomý si své síly...⁵⁹*

⁵⁸ Primo Levi, Je-li toto člověk, Sefer 1995, str. 92

⁵⁹ Ferdinand Peroutka, Jací jsme byli, Obelisk, Praha 1924, srt. 224-225

Němci tedy sjednotili legalitu a legitimitu, povýšili stát a národ nad všechny ostatní hodnoty a v tomto duchu vstoupili do 20. století. Není tomu poprvé, co nacionalismus byl zásadním šířitelem konfliktů.

Nechci se v rámci této kapitoly věnovat ani tolik historickým souvislostem, jako spíše kulturně - společenským. Česká a německá kultura žily v těsném sousedství, vzájemně na sebe reagovaly, popíraly se, doplňovaly. Dodnes je jedna z nejznámějších českých spisovatelských skupin právě pražská německá inteligence, část z ní tvořila v první polovině 20. století, někteří i ve druhé. Nemohu zde nezpomenout pro mne třeba zásadní autorku Lenku Reinerovou, která spojovala česko - německou kulturu po celou dobu 20. století. Ráda bych tedy nastínila, jakým způsobem reagovala česká kultura na nastupující rasový antisemitismus, tedy na fenomén, který udával v německé kultuře 30. let základní tón.

V prosinci roku 1938, již zmiňovaný, Ferdinand Peroutka charakterizoval statečně v Lidových novinách dvě desítky let ČSR jako „zlatou dobu národa českého“⁶⁰. I když to Peroutka psal v době nelehké, v době vzestupu nedemokratických sil druhé republiky, jež popírala vysokou úroveň⁶¹ republiky I.

Československá politická scéna se uchránila od převratu jak nalevo, tak napravo. Politika ani tehdy samozřejmě nebyla jednotná. Kromě vzniku KSČ, vzniká i proud českého fašismu, který se inspiruje fašismem italským, ovšem specifikem je, že jeho vyznavači nenávidí jak Židy, tak zároveň i Němce. Tento proud je úzce propojen s nacionalizmem a jen hrstka jeho příznivců po změně režimu v roce 1939 kolaboruje. Antisemitismus u nás tedy existoval, stejně jako všude jinde v Evropě, i u nás jsou výchozím dokumentem, na které se skupina antisemitů odvolává, *Protokoly*⁶². Štvavé snahy proti židovskému etniku lze pozorovat už u zrodu nového státu. Už roku 1920 Antisemitský list, jenž se stal přílohou *Našich snach*, tehdejšího periodika, deklaroval vědeckou studii tzv. židovské otázky. Na jejím základě měl být zlomen tzv. židovský monopol v rámci ekonomiky. Redakce štvavala veřejnost hlavně pomocí apelu na národní hrdost, údajně popíranou židovským národem. Rozsáhlé pogromy ve střední Evropě v období po první světové válce list hodnotil jako obrannou strategii hostitelských národů vůči Židům, domnělým původcům války. S rostoucím antisemitismem se řada českých Židů stávala nepraktikujícími a následující generace s jejich vírou spojovalo jen příslušenství k židovské obci. Mnoho pamětníků vzpomíná

⁶⁰ Od zmatků k pořádku, Lidové noviny 46, 1938, č. 611

⁶¹ Oproti II. republice

⁶² Kol. autorů, Židovská menšina ve 20. letech, Praha 2003, str. 40

na skutečnost, že příslušnost k židovskému etniku si poprvé naplno uvědomili až po vzniku Protektorátu, kdy Norimberské zákony vstoupily v platnost i u nás. Existují dokumenty, které uvádějí, že NZ byly zneužívány dokonce i v rámci Druhé republiky, že na jejich základě byli Židé vylučováni z komor, tedy v době, kdy jsme měli ještě zákony vlastní. Je to fakt, kterého si veřejnost příliš nevšímá, jelikož by si náš národ musel začít sahat do svědomí, což vždy bolí. Stejně jako by si do něj měla začít sahat i sama židovská obec každé okupované země, jejíž čelní představitelé s nacisty spolupracovali a bez jejichž pomoci by nikdy nedosáhli takových logistických úspěchů, mohu-li použít tento eufemismus.

Holocaust / Šoa⁶³

Konkrétním vyústěním antisemitistických tendencí bylo šoa, nebo-li systematické vyvraždění evropských Židů. Každá snaha o utvoření totalitní společnosti musí být, jak je popsáno výše a jak již ostatně najdeme i u Orwella, živena strachem a pocitem sounáležitosti vůči vnějšímu i vnitřnímu nepříteli. Otázkou zůstává, jak je jen možné, že lze zajít tak daleko, jako tomu je v případě právě šoa.

Je důležité si na druhou stranu uvědomit, že v každé společnosti existují nechtění cizinci, nepřátelé. Ne v každé společnosti ovšem může dojít k jejich genocidě. Ani „židovská otázka“, nebo-li velké množství lidí, nenávidějících Židy, není jedinou, a dokonce nikoli ani nezbytnou a rozhodně ne dostatečnou podmínkou, která musí být splněna, aby nastala genocida. Už H. Arendtová upozorňovala na fakt, že u šoa lze antisemitismus vysvětlit pouze jako způsob volby obětí, nikoli jako samotnou povahu volby zločinu. P. Levi, E. Wiesel, T. Borowsky to jen svými autentickými svědectvími potvrzují.

Z. Bauman si ve své potřebě pochopit tento společenský jev, který vede až k vyvraždění rasy či národa, pomáhá termínem *homo sacer*. Tento termín se používal už v římském právu, skrývala se pod ním lidská bytost, která mohla být beztrestně zabita, zároveň protože její podstata byla jiná, cizí, v tehdejší kontextu ne-lidská, nemohla být obětována při náboženských rituálech. Homo sacer stál zcela mimo společnost, neužitečný, pro většinu lidí v podstatě parazit. Jeho život byl neukotvený, naplněný strachem, zbavený veškeré sociální kvality. Byl cílem pro každého sadistu

⁶³ Pojem holocaust rozebírám v kapitole *Politické náboženství*. Sama se raději přikláním k užívání pojmu šoa, který užívají sami Židé. Dal by se z řečtiny přeložit jako katastrofa. V řeckém klasickém dramatu následuje po katastrofě katarze, poskytující možnost divákovi vyrovnat se s katastrofou, aniž by byla vysvětlena. A šoa ve svém dopadu, v každém jednotlivém osudu vysvětlit nelze.

či vraha, ale zároveň i pro každého, kdo se snažil naplnit svou občanskou povinnost jako v Německu ve 30. letech. Jeden příklad za všechny je Adolf Eichmann, o kterém v této práci bude ještě zmínka). Homo sacer obracel tedy svou podstatou občany k lojalitě a disciplíně vůči systému, aniž by o jeho likvidaci museli být sami přesvědčeni.

Velmi podobnou analýzu společnosti podává E. Fromm ve své knize *Lidské srdce*, kde společnost dělí na ovce a vlky. „*Na předpokladu, že lidé jsou ovce, vystavěli své systémy velcí inkvizitoři a diktátoři. Ba nadto sama víra, že lidé jsou ovce a že proto potřebují vůdce, aby za ně rozhodovali, vedla často vůdce k upřímnému přesvědčení, že jen plnili svou morální povinnost, i třeba tragickou, když lidem dali, co chtěli, tj. že se stali jejich vůdci a sňali z nich břemeno odpovědnosti... Dějiny člověka jsou psány krví, jsou to dějiny ustavičného násilí, byla v nich téměř vždy k podrobení vůle používána síla. Vyhladil snad Talaat Paša miliony Arménů sám? Vyhladil Hitler sám miliony Židů? Vyhladil Stalin miliony svých politických nepřátel? Tito lidé nebyli sami, měli kolem sebe statisíce jiných lidí, kteří pro ně zabíjeli a kteří to dělali nejen ochotně, ale dokonce s potěšením. Nevidíme snad, jak je člověk vůči druhému člověku nelidský, v tom, jak nemilosrdně se vedou války, jak se vraždí, jak se používá násilí, jak nemilosrdně vykořisťuje silnější slabšího a jak vzdechy mučených a trpících bytostí narážely tak často na hluché uši a tvrdá srdce? Všechny tyto skutečnosti...přivedly mnohé z nás i dnes k předpokladu, že člověk je neřestný a ničivý od přírody, že je to zabiják, jenž může být odvrácen od své oblíbené zábavy pouze strachem ze zabijáků mocnějších.*“⁶⁴

A právě pojem homo sacer v moderním právu zcela chybí. Není to nelogické. Dnes si totiž stát přivlastnil monopol na zacházení s občanem dle vlastních vykonstruovaných práv, neštítí se donucovacích prostředků vedoucích k násilí, má výsadu poskytnout či odmítnout právo žít. V Německu, v době mezi válkami, tohle platilo se stoprocentní jistotou, jelikož stát držela pevně v rukou nacistická ideologie. Dnes máme to štěstí, že si úspěšně nalháváme, že tyto státní kroky jsou řízeny demokratickými principy. Každopádně v současné době není třeba vymýšlet nějakou speciální kategorii lidí, kteří by byli moderní homo sacer, od toho jsou dnes občané, od toho byli v nacistickém Německu Židé. Potencialita vzniku nežádoucí skupiny je ovšem všudypřítomná, může se velmi rychle změnit v realitu, pokud se dá prostor vzniku totalitarismu za pomoci propagandy medií. Nejaktuálnějším odkazem svědků,

⁶⁴ E. Fromm, *Lidské srdce*, Praha 1996, str. 13

kteří mají osobní zkušenost se šoa, ve smyslu, že byli přímými pozorovateli strojového vraždění lidí, je, že v každé společnosti se mohou lidé, kteří nejsou ani morálně zkažení, ani předpojatí, podílet na likvidaci určité skupiny jiných lidí, a že jejich účast nevyžaduje pražádnou aktivitu, naopak jen bagatelizaci a mlčení. Na tohle bychom neměli zapomínat, je to zároveň zrcadlo, které se těžko nastavuje, aby pak nevedlo k lacinému moralizování.

Hrůznost šoa, zdá se, spočívá i v záležitosti, že byla pošlapaná občanská práva, protože bez nich bychom se ocitli ve středověké společnosti, kde homo sacer stále ještě existovali ve své neskryté podobě. Nebo bychom se ocitli v Americe 18.- 19. století a v jejím otrokářském systému, kde byla také plně zastoupena skupina *jiných / cizích*. Celý proces kolonialismu nemá daleko od fungování totalitní společnosti a to i s jejími „vymoženostmi“ jako je likvidace nepřátel. Proto ve chvíli, kdy společnost spěje v rámci původní koncepce pokroku, jak jej definovali osvícenští myslitelé, totiž, že každá následující etapa vývoje lidské společnosti je lepší než ta předcházející, tedy kdy společnost spěje k etapě popření všech mocenských práv, které mají destruktivní charakter pro skupinu slabších, skupinu, která by se dala označit za homo sacer, způsobí šoa ránu takřka nezacelitelnou, ze které se dostáváme dodnes. Například český sociolog Benjamin Kuras, jenž se proslavil popisováním změn v rámci britské společnosti, připisuje současné snahy britské vlády, které vedou k podporování některých imigračních skupin, za snahu očistit své svědomí z dob kolonialismu, kdy Velká Británie hrála prim. Nebo Němci, jak píše Petr Placák: „*Co se týče nevksu, hned za Cikánama jsou Němci – se svou nacistickou anabasí raději dělají, že žádnou minulost ani kulturu nemají a že párek v rohlíku, třistadílné televizní rodinné seriály a přítel dětí Michael Jackson je ta nejvlastnější německá kultura.*“⁶⁵

Šoa a literatura

Holocaust zastínil všechny obrazy zla, které jsme zdědili a měli v paměti. Obrátil tím všechna tradiční vysvětlení zlých skutků. Najednou vyšlo najevo, že nejhorší zlo, kterého byl člověk schopen, nevyplývalo z rozpadu řádu, ale z dokonalé, bezchybné a nezpochybnitelné vlády pořádku. Nebylo dílem divokého a

⁶⁵ Revolver Revue č. 30, prosinec 1995, Praha, str. 22

*nekontrolovatelného davu, nýbrž mužů v uniformách, poslušných a ukázněných, dodržujících pravidla a pedanticky lpících na duchu a literě instrukcí.*⁶⁶

Praktická část mé diplomové práce směřuje k popisu vzpomínek lidí, kteří přežili nacistické řádění. Chtěla bych tyto konkrétní záznamy konfrontovat s jejich umělecko-literárním zpracováním a poté sledovat možnosti jejich didaktického využití. Proto se nyní v jednotlivých kapitolách budu zabývat hlavně osobními zkušenostmi, popřípadě zkušenostmi zprostředkovanými, které zaznamenali známí čeští i světoví autoři.

Než se ovšem budu zabírat pravou podstatou praktické části diplomové práce, totiž konfrontací fikčního narativu a orální historie, ráda bych uzavřela téma, které bylo podstatou teoretické části, totiž povaha zla a jeho demonstrace. Ráda bych jej uzavřela podkapitolou, jež je nazvána stejně, kde se zabírám literárními texty, které toto téma zpracovávají. Domnívám se, že je vždy důležité problém prozkoumat z každé zúčastněné strany.

Nikdo sám sebe nezná

Chybně by se tedy dalo říci, že totalitní společnost se skládá z obětí a trýznitelů, ale z výpovědi mnoha pamětníků vyplývá, že s tímto schématickým dělením se nemohou ztotožnit. Mnozí z nich říkají, že pojmy dobře a špatně, spravedlivý a nespravedlivý byly v lágrech i v životě mimo naprosto nejasné. Mnoho autorů píšících o šoa uvádí fakt, že pobyt člověka v koncentračním táboře opravdu deklasoval na zbytečné zvíře, které se snaží přežít všemi dostupnými prostředky, řízeno pudem sebezáchovy. Proto např. Primo Levi uvádí v knize *Je-li toto člověk*, že jedním z nejhrůznějších okamžiků pobytu v Osvětimi bylo její osvobození, kdy mu byl navrácen pocit, že je opět člověkem, a tudíž si musel přiznat, čemu všemu byl ochoten přihlížet, aniž by se pokusil o sebemenší nápravu. Jak říkal Ch. Chaplin: *Neustálé zoufalství plodí lhostejnost*. Tiovi Blatt, jehož nacisté přinutili pracovat v Sobiboru, vzpomíná: „*Lidé se mě ptali, v čem jsem se poučil a já odpovídám tím, že jedině, čím jsem si jist, je pouze jedna věc, že totiž nikdo sám sebe nezná. Ptáte se příjemného člověka, jehož potkáte ve městě, kde je Severní ulice a on vás půl bloku doprovodí a ukáže vám ji, je laskavý a vlídný. Týž člověk v jiné situaci může být ten nejhorší sadista. Nikdo sám sebe nezná. Každý z nás může být v těchto situacích dobrým i špatným. Když je ke mně někdo opravdu vlídný, vždycky si kladu otázku, jak*

⁶⁶ Zygmunt Bauman: *Modernita a holocaust*, SLON 2003, str. 213

by se choval v Sobiboru... Tam, když práce skončila, když už byli všichni odneseni z plynové komory a spáleni, vzpomínám si, jak jsem si říkal, že to byla krásná hvězdná noc, opravdu klidná... Tři tisíce lidí zemřely, a nic se nestalo. Hvězdy jsou pořád na svém místě.... Byli Židé, kteří věřili nacistické lži o hygienické zastávce a dobrovolně šli do plynových komor, ovšem polští Židé byli jiní. Většina z nich se oklamat nedala. „Jak tohle můžeš dělat?“ zeptala se jedna Polka, žena středního věku, když jsem ji stríhal. „Oni tě taky zabijou. I na tebe dojde!“ Neodpověděl jsem jí, ale její slova už jsem navždy bral jako kletbu. Celým svým myšlením jsem byl zaměřen jen na jedno - jak přežít...“⁶⁷ Nejinak to popisuje A. Lustig ve své knize Nemilovaná (Z deníku sedmnáctileté Perly Sch.): „Nevěděla jsem, co je to špatná strana, ale mohla jsem to domyslet. A uvedl, co nadhodila jednou i Ludmila, o matkách, které se musely dívat na to, jak při vystupování transportu z vlaku rozbíjejí vojáci úderem o zed' hlavičky jejich nemluvnatům, a přece bylo i v jejich hrůze vidět drápek, kterým se přidržovaly života.“⁶⁸ Motivace těchto činů je stejná - snaha přežít.

Povaha zločinu

Zatím jsem se věnovala ve své práci výchozím bodům na cestě ke konstituování něčeho, co bylo později označeno za totalitarismus, který ve své mocensky centralizované podobě v Německu v pol. 20. století vedl až k jedné z nejzmapovanějších genocid, k šoa. Neméně zajímavé je přemýšlet nad motivy *těch druhých*, podívat se na problém očima „nepřítele“, mnohdy to vede k většímu pochopení nepochopitelného, což je taky mým záměrem v následující kapitole. Uvažovat o samotné povaze zločinu. Zamyslet se nad motivy, příčinami těch, kteří se na továrnách na smrt podíleli, zřizovali je, vedli je, měli z nich prospěch nebo se v nich jen snažili přežít způsobem, který nelze jednoduše označit jako chování obětí. Šoa je téma velmi probádané, někteří říkají, že je jím trh doslova přehlcen. Osobně se cítím být povinována toto téma otevírat znovu a znovu, přemýšlet o jeho didaktickém potenciálu i vlivu na humanizaci člověka. Lidem, kteří mi namítají, že je toho prostě stále kolem příliš, namítám: „A co z toho, co tě tedy tak zahlcuje, znáš, co máš ty osobně, krom pár hodin dějepisu či Sophiiny volby nebo Lustiga, vřazeno pod tento pojem?“ Odpovědí mi je ve většině případů mlčení. Proto dalším úkolem, který si v této kapitole kladu, je zmapovat vývoj psaní o šoa právě z té druhé strany, protože

⁶⁷ Laurince Rees, Osvětim, Universum 2005, str. 17

⁶⁸ Arnošt Lustig, Nemilovaná (Z deníku sedmnáctileté Perly Sch.) Praha 1991, str. 96

pochopit nepřítele, znamená přiblížit se k problému. Co považuji za jedno z nejzajímavějších, je ovšem fakt, který jsem již naznačila v předchozí kapitole, totiž, že ani oběti nebyly jenom oběti, ale že si samy, jak vyplývá z mnoha svědectví, uvědomovaly, že překračují, proto aby přežily, svůj zvnitřněný obraz morálky.

Děl, která podávají pohled na šoa očima viníků, teď mám na mysli, tedy těch lidí, kteří se přímo podíleli na systematickém vyvražďování Židů, je nemálo. Tento typ umělecké literatury lze souhrnně nazvat tzv. *falešné zpovědi* nebo vyprávění negativního hrdiny. Už doba romantická konstituovala typ „romantického zločince“. Vzhledem k tématu pronásledování a vyvražďování Židů jde ještě o radikálnější narušení narativní konvence než u běžné záporné postavy. Šoa je samozřejmě vnímáno jako extrémní masový zločin. V literatuře se často narušuje etická konstrukce tím, že nás autor přiměje sympatizovat s vrahy. Dnes je tomu více, než kdy dřív, ať už jde o glorifikaci superhrdinů, kteří pro „dobrou“ věc mohou porušit zákon, nebo psychologizace postavy, která nám umožňuje nahlédnout k příčinám vrahova jednání, což posléze znesnadňuje jeho úplné odsouzení. Ovšem elementární potřeba spravedlnosti by nás měla vést k sympatii s dobrem a k antipatii vůči zlu.

Vzpomínky, projevy či deníků nacistických zločinců nebo dokumentárních knih, jež publikovali beletristé i novináři na základě rozhovorů s nimi, vyšlo několik. V Hitlerových projevech či v Goebbelsových denících stopy po lítosti opravdu hledat nelze. Jen skutečně malá hrstka nacistických vůdců byla schopná připustit svou vinu. Např. Hans Frank, označovaný jako „řezník z Krakova“, poté, co byl odsouzen norimberským tribunálem k trestu smrti, se ve svých memoárech kaje a konvertuje ke katolické víře. O poznání absurdnější je dokument *Vzpomínky na Osvětim*, které pořídil esesman Walter Bernard, kde shromáždil více než dvě stovky fotografií z Osvětimi, příjezdy transportů, selekce.

Objevila se také obsáhlejší svědectví velitelů likvidačních táborů. Jedním z nich byl Rakušan Franz Štangl, který uprchl do jižní Ameriky, kde byl koncem šedesátých let zadržen a odsouzen na doživotí, zemřel počátkem sedmdesátých let. Štangl, velitel Sobiboru v Treblince, uvedl v rozhovoru (nazvaném *Až do temnoty: Zkoumání svědomí*), který s ním vedla po jeho zatčení novinářka Gitta Sereny, že Židy nevnímal nikdy jako lidská individua, ale jako náklad. Proti vyhlazování sám nemohl zasáhnout, protože systém vraždění byl nezvratný. Velmi známou se stala také kniha Rudolfa Hesse *Velitelem v Osvětimi*, k jejímuž českému vydání napsal předmluvu Ivan Klíma, který sám šoa zažil. V předmluvě knihu shrnuje: „...*Tato*

*kniha je ojedinělým záznamem o tom, k jakému stupni otrlosti, k jaké míře hanebnosti, bezcitnosti a krutosti dovede člověka zfanatizovaná mysl a rozhodnutí vzdát se práva zapochybovat o jakémkoliv příkazu, byť by naváděl k zločinnému jednání.*⁶⁹

Umělecké texty, které popisují šoa „z druhé strany“, existují, jak již bylo zmíněno. Jedním z prvních byl proslulý román *Smrt je mým řemeslem* od Roberta Merleho, vydaný roku 1952. Merle byl Francouz, levicově politicky orientovaný, který se zúčastnil vojenských operací proti nacistickému Německu. Román není pouze čistou fikcí, ale naopak vychází z memoárů Rudolfa Hesseho, respektive z protokolu jeho výslechů. Hlavní postava se jmenuje Lang a vyprávění se uskutečňuje v ich-formě. Máme tady možnost sledovat vývoj postavy od mládí až do roku 1945, je zde deníkovou formou zachycena proměna z obyčejného člověka v zrůdu odpovědnou za vraždění v koncentračním táboře Osvětim. Kapitoly jsou nazvané dle jednotlivých dat, která zaznamenávají. Můžeme díky románu pozorovat i krizi poválečného Německa 20. let minulého století, růst nacismu a fašismu, mravní krach velké části národa. Zajímavé je, že i postava se jmenuje dle krycího jména, které Hesse používal až do svého dopadení v roce 1945. Román nezaznamenává celý Hessův život, některé části jsou schválně vynechány, některého jsou popsány jen letmo. Jeho charakter je zde vykreslen jako charakter člověka, který silně uznává autority, měl totiž pedantického otce a byl ze silně věřící katolické rodiny, je velmi pracovitý, nadbytečně horlivý, čímž dostává nejednou do problémů lidi kolem sebe. Tohle všechno vede až k rozdvojení jeho osobnosti:

Prokurátor: „A vy jste sám otcem?“

„Ano.“

„A máte děti?“

„Ano.“

„Máte rád své děti?“

„Samozřejmě.“

Odmlčel se a pomalu se rozhlédl po celém sále a potom se ke mně obrátil:

„Jak dokážete smířit lásku k vlastním dětem se svým postojem k malým židovským dětem?“

Po chvíli přemýšlení jsem odpovídal:

„To spolu nijak nesouvisí. V táboře jsem jednal jako voják. Ovšem doma jsem se pochopitelně choval jinak.“

⁶⁹ Rudolf Höss, *Velitelem v Osvětimi*, Praha 2006, str. 13

„Chcete tím snad říct, že máte dvojí osobnost?

Chvíli jsem váhal:

„Ano, myslím, že tak nějak by se to dalo vyjádřit.“⁷⁰

Cyničnost a nedostatek rozlišovacích schopností nejlépe ilustruje scéna, kdy je Lang postaven ve Varšavě před soud: *Během procesu prokurátor vykřikl: Zabil jste tři a půl milionu lidí!“ požádal jsem ho o slovo a opravil ho: „Promiňte, zabil jsem jich jenom dva a půl milionu.“ V sále se okamžitě ozval hluk a prokurátor křičel, že bych se měl stydět za svůj cynismus. Ale já jsem neudělal nic jiného, než že jsem upřesnil nesprávné číslo.*⁷¹

Zajímavě je zde vykreslena Langova žena, která poté, co se dozví, že úkolem jejího muže je vraždit lidi, mu vytýká, že slepě plní rozkazy. Od samotného Langa se jí dostane odpovědi, že kdyby dostal rozkaz, zabije i svého syna.

Z hlediska narace se texty *Smrt je mým řemeslem* a *Byl jsem velitelem* v Osvětimi příliš neliší. V obou případech jde o ich-formu. Jiný je ovšem jejich pragmatický rozměr. Lang se zde více přibližuje negativním hrdinům v románech 20. století jako je v české literatuře např. Havlíčkův Švajcer. Člověk, který pro svůj cíl je ochoten obětovat vše a ani si nevšimne, dokud není pozdě, že tím prostředím, ve kterém funguje, ničí natolik, že samotnému mu na konci nic nezbyvá...

I když se vypráví v ich- formě v minulém čase, příběh je podán vždy jako aktuální přítomnost, simultánní narace.

V roce 1962 vyšla povídka Zofie Posmysz *Pasažérka*. Původně šlo o rozhlasovou hru, pak televizní inscenaci, ale nakonec se nejvíce prosadilo filmové zpracování, jehož konce se režisér kvůli autonehodě nedožil, takže konečná forma je sestavena z natočeného materiálu a chybějící je doplněno proslovem hlavní postavy a několika fotkami. Spolutvůrci se tak rozhodli z úcty k zesnulému.

Autorka sama strávila v táboře dva roky jako vězeňkyně, přesto se snaží na příběhu dvou žen problematiku osvětimského běsnění vysvětlit z více úhlů. Záměrem, proč knihu napsat právě tímto způsobem, by mohlo být i to, že po válce mnozí z těch, kteří se o šoa přičinili, beztréstně žili, skryti více či méně. Byli z nich otcové rodin, obchodníci, lékaři, úředníci, řemeslníci, ošetřovatelé, lidé, kteří si ve všem užívali mírového světa. *Novela Pasažérka* se, více než o jiné, snaží zmapovat konflikt odpovědnosti a svědomí, je sondáží, co všechno člověk může vydržet.

⁷⁰ Robert Merle, *Smrt je mým řemeslem*, NLN 2005, str. 298

⁷¹ Robert Merle, *Smrt je mým řemeslem*, NLN 2005, str. 295

Hlavní (anti)hrdinkou je bývalá dozorkyně z Osvětimi, Líza, která jede se svým mužem, západoněmeckým diplomatem, dlouho po válce výletní lodí, a má pocit, že mezi pasažéry zahlédne bývalou vězeňkyni, Martu. Dívku, která jí v mnohém imponovala a které dokonce i záviděla, její sílu, odhodlanost a lásku k jinému vězni. Martě, stejně jako autorce, bylo 18 let, když přijela do Osvětimi.

Líza, esesmanka, se necítí být vinnou, snažila se vždy s vězeňkyněmi jednat slušně. „*Mám čisté ruce, nikdy jsem vězně neudeřila. A není mojí vinou, že to dělali jiní.*“⁷² Jako jiní i ona oddaluje bezprostřední pocit odpovědnosti, odvolává se na povinnost a na nemožnost volby v některých případech. Vždy jednala dle předpisů, čímž zavinila smrt jiných. Udávala vězeňkyně, které se snažily pomoci jiným. Striktně dbala pravidel, bylo nemyslitelné, aby někomu pomohla na úkor německého vojáka, na úkor kohokoliv, koho považovala v rámci své výchovy za nadřazeného. Byl to její způsob ochrany před tím, co se kolem děje a i před ní samotnou. Sebeklam, kterému člověk nejspíš musel podlehnout, aby tak mohl participovat na zlu. V této novele nejde tedy ani tak o dějinné okolnosti, jako spíše o hrdinčiny vnitřní problémy, protiklady, jež dozrávají v konflikty. Protiklad Líziny temné minulosti a neposkvěněné současnosti, protiklad osvětimského pekla Evropy a klidné hladiny poválečného života v západním Německu ve vyšší společnosti, kontrasty lidských povah, jak v dobách nejtěžších zkoušek krystalizovaly v řadách otroků i otrokářů...

Líza vězňům dokonce vykala, jelikož to nařizovala táborová pravidla. Svou službu v Osvětimi omlouvala tím, že nevěděla, co se tam děje a Osvětim byla brána jako nejhůře fungující tábor ze všech, jako bahno, které měli odstranit jenom ti nejlepší z SS, chtěla jít tam, kde je nejhůř, pro svého vůdce, pro Hitlera. „*Auschwitz byl tedy bud' - jak mne varovali, když jsem tam jela - nestvůrným zařízením, které bylo nutno předělat podle vyzkoušených a dobrých vzorů starých táborů, anebo byl dalším článkem ve vývoji metod a pak bylo nebezpečné přemýšlet o tom. Neboť ...jestliže smrt milionů se pokládala za historickou nezbytnost, aby další pokolení měla vyklizené pole, jak bylo možno vzbouřit se proti smrti jedince?*“⁷³

Líza, dříve Anna, celým jménem Annelisa (...*můžeš nařídít, aby ji přenesli na blok, Anno...*“ *Valter zvedl hlavu. „Říkala ti Anno?“ zeptal se s takovým údivem, jako by největším objevem celého příběhu bylo to, že pro jedny, k nimž patřil on, její*

⁷² Zofie Posmysz, *Pasažérka*, Československý spisovatel 1966, str. 59

⁷³ Zofie Posmysz, *Pasažérka*, Československý spisovatel 1966, str. 48

manžel, byla Líza, pro jiné - a k těm Valter nepatřil- byla Annou...⁷⁴), oscilovala mezi poslušností k Říši a fascinací jednou nezlomenou vězeňkyní. S ostatními vězeňkyněmi ovšem zacházela nemilosrdně. I po válce při plavbě se svým mužem, kterému příběh vypráví, necítí pocit viny za vše, co se tam odehrálo. Lituje dozorkyně a hanobí vězeňkyně s výzvou k manželovi, že to musí chápat, ale on se brání. Ten nechce rozumět její naléhavosti a ani nemůže, i jako bývalý voják se vždy snažil dělat vše pro to, aby se nestal jedním z lotrů, jak je sám nazývá.⁷⁵ Marta pro Lízu byla možností, jak v sobě najít něco lidského. V Martě to lidské na oplátku zabíjela. Při čtení mě nejednou napadalo, kolik síly člověk musí sebrat, aby po zkušenosti z Osvětimi měl odvalu podívat se na věc z druhé strany. Při popisu jedné události manželovi, kdy Líza po rozhovoru s Martou, kdy se k ní snaží být milá a povídat si s ní o vztahu s jejím snoubencem za branami tábora, vykřikne: *Kterýpak z těch prolhaných pisálků, opěvovatelů osvětimských hrůz, napsal alespoň jednu rozmluvu esesmana s vězněm, podobné této? Zofie, autorka, která tam strávila dva roky... Snaha pochopit Osvětim nevede přes černobílé pole, ale přes nutnost pochopit člověka v jeho velikosti i nízkosti.*

Není tedy nutné položit problém šoa na polaritě viník a oběť, nefunguje to tak ani v životě a ani v literatuře, samotní přeživší to tak nevnímají, ba naopak. Museli se účastnit věcí, které si dodnes vyčítají, které je dodnes bolí... „ *A tu přijela z ženského tábora auta plná nahých žen. Ženy natahovaly ruce a křičely: „Zachraňte nás! Vezou nás do plynu! Zachraňte nás!“ A projely kolem nás za hlubokého mlčení deseti tisíc mužů. Ani jediný člověk se nepohnul, ani jediná ruka se nezdvihla. Protože živi jsou vždycky v právu proti mrtvým.*“⁷⁶

V tom spatřuji sílu toho tématu, lze se o něm bavit v diskurzu různých věd: literárních, politických, sociálních i psychologických. (Před natáčením filmu *Pasažérka* se musela sejít komise, která měla odsouhlasit, zda je vhodné ukazovat esesmany, kteří se budou chovat lidsky). Ona dozorkyně ale nakonec Martu nechá potrestat, chce ji zlomit a nedaří se jí to. Je to něco, co, jak se zdá, si ani po letech není schopna vyčítat. Nedojde u ní k žádnému morálnímu otřesu svědomí. Snad jen Martin obličej v davu vnímá jako výčitku něčeho, co zatlačila hluboko do svého podvědomí, co by se mohlo s trochou nadsázky nazvat pocitem viny.

⁷⁴ Zofie Posmysz, *Pasažérka*, Československý spisovatel 1966, str. 46

⁷⁵ *Nikdo nemůže pochopit Osvětim, kdo tam nebyl...* - častý citát vyskytující se ve výpovědích očitých svědků.

⁷⁶ T. Borowski, *Kamenný svět*, Československý spisovatel 1966, str.109- 110

Jiný a velmi rafinovaný typ „klamajícího“ vypravěče, i když v er-formě, lze nalézt v novele Spalovač mrtvol od Ladislava Fukse, vyšla v roce 1967, jejíž filmové zpracování s Rudolfem Hrušínským v hlavní roli a v režii Juraje Herze je velmi oceňováno dodnes. Téma šoa není pro samotný příběh to nejdůležitější, příběh je v podstatě⁷⁷ uzavřen roku 1939, kdy hl. hrdinu odvezli do blázince, kde zůstal až do konce války. Po válce byl s ostatními pacienty deportován kamsi do Německa a zatímco pro Židy, které on odsoudil ke koncentračnímu táboru, peklo na zemi již skončilo, pro něj, jako pro bývalého fašistu, mělo zřejmě teprve nastat.

" V polovici května 1945 - po válce - viděl pan Koprfrkingl okénkem sanitního vlaku na jakémsi nádražičku malého německého města zástupy vyhublých lidí, vracejících se domů. Zdálo se mu, že mezi nimi poznává nějaké známé tváře, tvář jakéhosi pana Strausse a Rubinsteina a starou tvář doktora Bettelheima a nějakého mládence, snad jeho Jana, a také nějakou ženu, která mu přišla známá. Usmíval se, byl by jim rád zamával, ale právě měl ruku v kapse a právě v té kapse něco nahmatal. Byl to kousek nějakého provázku a kostka cukru. A tak se jen obrátil do kupé a řekl bezrukým a beznohým: "Šťastné lidstvo. Spasil jsem je. Jistě už nebude na světě nikdy pronásledování a nespravedlnost a utrpení, jistě už ne, ani koně... Pánové, teď nastává ten nový řád." ⁷⁸ Fuksovy postavy bývají podivínské a bizarní (pan Koprfrkingl, Mundstock), vyprávění je nastaveno tak, že dění vnímáme jejich očima, ve fikčním světě se realita mísí se snem a snovými vidinami, fantastickými vizemi, aniž by čtenáři měli možnost dozvědět se, jaká je skutečnost. Er- forma zde není znakem objektivit, naopak subjektivita se zde ocitá v napětí se zdánlivě neosobní, nezúčastněnou objektivitou. Není od věci nazývat Spalovače mrtvol dílem až hororovým. Z pana Koprfrkingla se posléze stává dvojnásobný vrah, zabije svou ženu a svého syna, jeho mysl osciluje mezi nastupujícím fanatismem a nadřazeností německé rasy, resp. árijské, a buddhistickou možností reinkarnace a očištění duše, jeho vraždy jsou tedy motivované tím, že chce svým bližním pomoci, chce je uchránit před tím, co je čeká. Zároveň se ale díky své profesi spalovače podílí na organizaci spalování ve velkém, není nutné přibližovat, o co se jedná.

V české i polské literatuře nacistické Německo, likvidace Židů, válka, bylo zhruba od 60. let vnímáno jako modelový příklad totalitarismu, přidávalo se k tomu i dění v letech padesátých, stalinistická vrcholná éra Sovětského bloku.

⁷⁷ S krátkým dovětkem z roku 1945

⁷⁸ Ladislav Fuks, Spalovač mrtvol, Academia, Praha 2009, str. 154

I další tituly jsou výsledkem hledání jiné formy, jak o hrůzách totalitních mocností vyprávět, např. *Lustigova Nemilovaná*, deník Židovky a terezínské prostitutky. Schématický obraz oběti je zde taky narušen, dívka má dokonce poměr s německým pilotem, se kterým vede dlouhé hovory, v nichž se snaží pochopit podstatu věci, která se odehrává kolem ní. „*Každý má nakonec, co si zaslouží*,“ řekl důstojník. „*Chtěla bych někdy vědět, co se děje v hlavách těch druhých*,“ odpověděla jsem. „*Co si můžeš myslet, když šlápneš do mraveniště?*“ zeptal se mě. „*Věnuješ jim jen myšlenku. Nic víc. Někdy ani to ne.*“⁷⁹

Perla Sch., hlavní hrdinka, se mimochodem také zaobírá otázkou, že dobro a zlo je vždy o úhlu pohledu, o příležitosti, kontextu. Velmi aktuálně v tomto zorném poli dodnes zní Platonovo pojetí spravedlnosti: „*Dejme oběma, spravedlivému nespravedlivému, volnost činiti, co by každý chtěl, a jděme pak za nimi se dívat, kam povede žádost jednoho i druhého. Tu bychom přistihli spravedlivého přímo při činu, jak ze zjištění směřuje stejně jako nespravedlivý k těmž cíli, za kterým jakožto dobrem se přirozeně žene každá lidská bytost, ale od kterého jest zákonem násilně odváděna k šetření stejného práva...*

To přece bychom mohli uvést za veliký důkaz toho, že nikdo není spravedlivý dobrovolně, nýbrž z přinucení, věda, že spravedlnost není pro jednotlivce nějaké dobro, neboť kdekoliv se kdo cítí dosti silen k bezpráví, činí bezpráví. Jistě každý člověk si myslí, že nespravedlnost jest jednotlivci mnohem užitečnější než spravedlnost, a má pravdu, jak uzná každý, kdo o této otázce mluví, neboť kdyby někdo dosáhl takové volnosti a přece se nikdy neodhodlal spáchat nějaké bezpráví ani se nedotkl cizího majetku, každý z lidí jej pozorujících by si o něm pomyslel, že tj. veliký ubožák a pošetilec, ale jedni před druhými by ho chválili, klamajíce se tak navzájem ze strachu, aby nezakusili bezpráví.“⁸⁰ V *Nemilované* lze v tomto duchu číst dívčiny pochody, kdy si uvědomuje, že to, co odděluje ji a německé ženy, rabující v místním hangáru, je místo narození.

„*Měla jsem často sen, že jsem německá Beruška, z těch, které chodí do ghetta na přepadové kontroly a odnášejí si, co jen poberou, i když je to židovský majetek, když najdou peníze, neviděla jsem nebo neslyšela, že by se jich některá z Berušek štítila dotknout. (...) A napadlo mě, jak bych se asi chovala, narodit se jako Němka.*“⁸¹

⁷⁹ Arnošt Lustig, *Nemilovaná* (Z deníku sedmnáctileté Perly Sch.), Praha 1991, str. 200-201

⁸⁰ Platon, *Ústava*, J.Laichter, Praha 1921, str. 71-73

⁸¹ Arnošt Lustig, *Nemilovaná* (Z deníku sedmnáctileté Perly Sch.), Praha 1991, str. 54

Kniha, která má tendenci podívat se na problematiku šoa z pohledu těch, kteří vraždili pro profit, je kniha *Nácek a holič*⁸² od Edgara Hilsenratha⁸³. Je v ní mapováno myšlení masového vraha. Hlavní postavou je příslušník SS, Max Schulz, masový vrah, který se po nuzném dětství vyučil holičem u otce svého židovského přítele. Jako mladík se přidal k nacistům a za války v koncentračním táboře vyvraždil celou přítelovu rodinu. V poválečném Německu si buduje existenci díky zlatu zavražděných Židů, ale brzy se rozhodne změnit totožnost. Vydává se za svého zavražděného přítele a odjíždí do Palestiny, kde bojuje za vznik státu Izrael, jehož uznávaným občanem se nakonec stává. Na závěr příběhu dostává infarkt a odmítá transplantaci jakéhokoli jiného srdce než židovského. To ovšem není k dispozici.

Max (Icik) jako postava nevzbuzuje vyloženě nesympatie, jen svůj život popisuje s potřebnou dávkou cynismu a sarkasmu, bez potřeby zpytovat svědomí, účel světi prostředky, je to znovu podobný románový typ jako již zmiňovaný Petr Švajcar z Havlíčkova Neviditelného. „*Já Max Schulz, starý právě sedm týdnů, budoucí masový vrah, v té době však nevinný, jsem ležel jako andílek ve své kolíbe.*“⁸⁴ Zároveň ale mezi řádky prosakuje jeho amorálnost, která ovšem není zamýšlená, ale přirozená. Je vychován matkou, u níž bez viditelného problému pracuje s její promiskuitou, v podstatě prostitucí. Málo kdy hlavní hrdina projevuje silnější emoce, jež by reagovaly na podněty, ostudné podněty, které mu dávalo celé jeho dětství, dospívání. „*Icik Finkelstein samozřejmě věděl, že mě otčím čas od času znásilňuje, nevěděl však, že mě taky bije.*“⁸⁵ Jediné pozitivní je jeho přátelství se židovským chlapcem Icikem Finkelsteinem. Pointou i paradoxem celého příběhu je fakt, že Max, ačkoli árijec, vypadá jako Žid, kdežto Icik, jakožto Žid, vypadá jako árijec. *Můj kamarád Icik byl blondatý a modrooký, měl rovný nos, jemně tvarovaná ústa. Já však, Max Schulz, nemanželský, ač čistě árijský syn Minny Schulzové, jsem měl černé vlasy, žabí oči, zahnutý nos a špatné zuby. Že si nás často pletli, si asi dovedete představit. Hráči z druhého mužstva na mě volali: „Iciku!“ říkali, že jsem začaroval míč(...)*

⁸² Vyšla v roce 1977

⁸³ Edgar Hilsenrath se narodil 2. 4. 1926 v Lipsku v ortodoxní židovské rodině jako syn obchodníka. V roce 1938 s matkou uprchl do Německa. V době, kdy měl nastoupit na studia, byl i s matkou internován do ghetta Czernowitz. Pobyt v koncentračních táborech poznamenal celý jeho další život. V roce 1944 ghetto osvobodili Rusové a Hilsenrath byl znovu zatčen, tentokrát Rusy. Uprchl do Bukurešti a spojil se sionistickou skupinou, aby s falešným pasem nakonec odjel přes Turecko, Sýrii a Libanon do Palestiny. Po válce se přes Červený kříž dozvěděl, že jeho otec, kterého deset let neviděl, přežil a čeká na něj v Lyonu. Shledal se pak i se svou matkou a bratrem.

⁸⁴ Edgar Hilsenrath, *Nácek a holič*, Praha 1997, str. 20

⁸⁵ Edgar Hilsenrath, *Nácek a holič*, Praha 1997, str. 28

„*Nic si z toho nedělej,“ řekl mi Chaim Finkelstein (Icikův otec) „Neexistují Židé, kteří by vypadali jako ty. Jenže to oni nevědí. Rozumíš? Mají předsudky a myslí si, že přesně tak a ne jinak musí Žid vypadat. A ty přesně tak vypadáš.*“⁸⁶ Ukázka demonstruje skutečnost popsanou v kapitole věnující se antisemitismu, že totiž nenávist vůči Židům byla umocněna schématickou propagandou⁸⁷. Zároveň na postavě Maxova otčima vidíme, že nenávist vůči Židům byla také posilněna vlastní neschopností a pocitem „lůzovství“. Jeho otčím, sám holič jako Icikův otec, se nedokáže vyrovnat s tím, že je méně úspěšný. „*Tak je teda uhranul,*“ povídá Slavitzki. „*Jináč by neměl žádný zákazníky! Jináč by přišli ke mně!*“⁸⁸ Tento úryvek podporuje Sartrovo tvrzení, že antisemitismus se zakládal na nenávisti odůvodňující a ospravedlňující existenci mnoha neúspěšných lidí. „*Zde se sešli zneuznaní z celého Německa! (...) Zde se sešli všichni ti, kteří někdy dostali po hlavě-od Pánaboha nebo od lidí.*“⁸⁹

Postava Maxe Schulze nese znaky i ostatních antihrdinů, neláskyplné dětství, nejasná linka mezi dobrem a zlem, despotická výchova. „*Je snad něco ušlechtilejšího než lidská hlava? A není radost to ušlechtilé tvarovat, modelovat, zkrášlovat?... neboť člověka při této či podobné práci napadá, jestli by mu taky nepůsobilo potěšení to ušlechtilé rozdrtit. Tak málo schází. Rukama. Někdy to člověka napadne... je to zvláštní věc, víte. Zde je hlava! A ta je vydána na milost a nemilost tvým rukám! Jestli jsem byl ctižádostivý? Chcete to vědět? Byl. Chtěl jsem se stát dobrým holičem.*“⁹⁰

Zároveň už od počátku je nastíněna dějová linka, hlavně v momentech, kdy vypravěč mění své jméno, což neznamena ovšem pouze změna jména, ale popření vlastní výlučnosti, když po válce přijímá identitu svého zabitého kamaráda. „*Já, Icik Finkelstein, tehdy ještě Max Schulz, jsem si zvolil.*“⁹¹ I v tom je důkaz, že nenávist vůči Židům nebyla zvnitřněná, ale byl to pouze prostředek adaptace, zlepšení vlastních životních podmínek. Jak nadčasové!

Max s Icikem strávil celé dětství, byl to jeho jediný přítel, dá-li se to tak s nadsázkou říci. Ovšem prospěch a růst, v jistém smyslu by se dalo říci kariérismus, jejich cesty rozdělil. Z Maxe se stal masový vrah, z Icika jeho oběť.

⁸⁶ E. Hilsenrath, Nácek a holič, Praha 1997, str. 28

⁸⁷ Nebylo by od věci podrobit podobné analýze i předvolební prezidentskou kampaň, která v tomto roce probíhala.

⁸⁸ Edgar Hilsenrath, Nácek a holič, Praha 1997, str. 24

⁸⁹ Edgar Hilsenrath, Nácek a holič, Praha 1997, str. 49

⁹⁰ Edgar Hilsenrath, Nácek a holič, Praha 1997, str. 33-34

⁹¹ Edgar Hilsenrath, Nácek a holič, Praha 1997, str. 55

V průběhu románu se vypravěčské hledisko mění. V druhé části z ich na er-formu, aby se poukázalo na to, jak o sobě Max začíná přemýšlet. Do ich-formy se autor vrací ve chvíli, kdy postava přijímá novou identitu.

Ostré diskuze ovšem vzbudila ještě jiná kniha *Byli jsme v Osvětimi* a soubory povídek *Kamenný svět*⁹², které napsali těsně po válce přeživší Židé, Tadeuzs Borowski, Nel Siedlecki, K. Olszewski. Je to onen obraz obětí, o kterém jsem již mluvila výše. U Borowského chybí rozdělení na oběti a zloduchy. Vězňové se zde starají hlavně o sebe, aby tábor přežili, musí přijmout vlčí morálku a tím fakticky spoluvinu na smrti těch slabších. Oproti většině knih, ve kterých je nacistické zlo popisováno jako naprostý protiklad evropské civilizované společnosti. U Borowského prózy jako by naopak byl tábor jen její extrémně vyhrocenou podobou. Asi se není co divit, že kritika Borowského dílo po válce radikálně odmítla, byla to doba, kdy si každý nad tím, co se stalo, myl ruce. Bylo jednodušší a bezpečnější popsat scénérii černobíle. Nejostřeji vůči tomu vystupovala katolická církev. Doba, která byla otevřena i více barevnému podání nastala až na přelomu 60. a 70.let, kdy vyšla i monografie o Borowském. Je daleko užitečnější o historii přemýšlet způsobem kritičtější než zjednodušujícím, protože zjednodušovat znamená zamlčovat. Lidé, kteří tato zvěrstva páchali, nebyli žádné kreatury z kosmu, ale byli to otcové, matky, dědečkové, synové a dcery, kteří v rámci svého profitu, svého pocitu nadřazenosti byli schopni ospravedlnění svých činů. V menším měřítku to děláme stále, je tedy potřeba přemýšlet právě o rozsahu a dopadu našich činů a to je také to, co se snažím svým studentům v rámci výuky o šoa předat.

Poslední autorkou, o které se ještě se v této kapitole zmíním je H. Arendtová a její kniha *Eichmann v Jeruzalémě*⁹³. Arendtové kniha pojednávající o banalitě zla, podává tohoto Hitlerova spolupachatele ve světle, které se pro autorku stalo na pár let dosti nepříjemným. V knize tvrdí fakt, že nelze tohoto nacistického kata považovat za

⁹² Z této knihy cituji již výše.

⁹³ Hannah Arendtová, *Eichmann v Jeruzalémě*, Mladá fronta 1995

Židovská autorka s pohnutým lidským osudem a s intelektem pevně zaměřeným na problémy vyrovnání se s násilím druhé světové války a na otázky po původech zla všeho druhu, napsala tuto knihu na podkladě série reportáží z procesu s Adolfem Eichmannem, které zachytila jako dopisovatelka časopisu *The New Yorker*. Eichmann byl unesen z Argentiny izraelskými agenty na příkaz izraelského premiéra Ben Guriona a souzen oblastním soudem v Jeruzalémě. Se zřejmým uznáním se vyjadřuje o soudci Moše Landauovi, který vedl celý proces striktně podle procesních pravidel a nepodléhal emotivním projevům žalobce Hausnera. Ten se snažil předložit, co nejvíc svědectví o utrpení Židů, a tím dokázat Eichmannovu vinu. Cílem tribunálu a celého procesu bylo okolnímu světu ukázat strasti a nespočetná utrpení židovských a jiných etnik a zdůvodnit nezbytnost státu Izrael, který je jedinou zárukou existence židovského národa. Proces s Eichmannem trochu rozčeřil do té doby velmi klidnou politickou hladinu západního Německa a došlo zde k zatčení některých dalších nacistických politických, vojenských elit a jiných bývalých prominentů, kteří do té doby spokojeně žili pod vlastními jmény a živili se svým původním povoláním.

osobnost s nutkavou potřebou rozsévat zlo, nebyl odhodlán stát se lotrem, jak sama píše. Eichmann⁹⁴ v Jeruzalémě je reportáží z procesu, založené na obsáhlé dokumentaci a svědectví, opírající se o početné studie, jež k danému tématu byly publikovány. Autorka zde mimo jiné proniká i do byrokratického aparátu totalitního režimu a snaží se vyznat v jeho institucích, které dopomáhaly „konečnému řešení židovské otázky“. Eichmannův portrét opravdu nevyhovuje obvyklé představě zločince, to také následně vznítlo bouřlivé debaty v Evropě i Americe, nejkritizovanější jsou kapitoly pojednávající o kolaboraci židovských rad a pasivitě Židů.

Soudci se nedokázali vypořádat s tím, jak Eichmanna soudit. Zřetelně se ani dle autorky nepřipojili k charakteristice státního návladního, že totiž mají před sebou perverzního sadistu. Žalobce jej chtěl soudit jako abnormální případ, největší monstrum, jaké kdy svět viděl a současně s ním chtěl před soud postavit mnohé jako on, ba dokonce celé nacistické hnutí a antisemitismus sám, ale Arendtová píše, že to, co na něm bylo v podstatě nejděsivější, je fakt, že byl normální, tato normálnost byla pro ni mnohem děsivější než všechny brutality dohromady. Podporuje to nejspíš názor, že ve většině případů se lidé nerodí ani perverzní, ani sadističtí. Klasifikoval se nový typ zločince *hostis genesis humani*, který páchá své zločiny za okolností, které mu znemožňují vědět nebo cítit, že je něco v nepořádku, že něco dělá špatně. Jediným důkazem jejich špatného svědomí mohlo být pouze to, že v posledních měsících války vehementně zahlazovali stopy, vedoucí k jejich zločinům. Jenže podle Arendtové nedokazoval více než fakt, že zákon, týkající se masové vraždy, nebyl pro svou novost ostatními národy dosud přijat, v podstatě to nedokazovalo víc než přiznání porážky. „...hovořím o banalitě zla, hovořím striktně na úrovni fakt a poukazují přitom na jev, který bil při procesu do očí. Eichmann nebyl Jago ani Macbeth, nic nebylo vzdálenější jeho mysli než ona odhodlanost Richarda III. stát se lotrem. Pomineme-li jeho mimořádnou horlivost, s níž toužil po osobním povýšení, žádné motivy neměl. A tato horlivost sama o sobě vůbec nebyla kriminální. Eichmann by rozhodně nezavraždil nikdy svého nadřízeného, aby získal jeho post. Jemu, jenom řekli bychom obyčejně, nikdy nedocházelo, co dělá. Právě tento nedostatek imaginace mu umožňoval sedět několik měsíců naproti německému Židovi, který vedl policejní vyšetřování jeho případu, vylévat si mu srdce a stále dokola vysvětlovat, jak došlo k tomu, že to

⁹⁴ Otto Adolf Eichmann (19. března 1906, Solingen – 1. června 1962, Ramla) byl německý nacistický funkcionář a válečný zločinec, jeden z hlavních organizátorů holocaustu.

*nedotáhl dál než na plukovníka SS, a že to nebyla jeho vina, když už ho dále nepovýšili...*⁹⁵

Arendtová chápe totalitarismus jako výdobytek moderní společnosti, ona byrokratizace systému, která vede ke ztrátě osobní odpovědnosti. Člověk, který se účastnil „konečného řešení“, klidně mohl zároveň skrývat židovského souseda, aniž by tím byla narušena bezprostřední odpovědnost.

To, co mi zde přijde nosné, je právě skutečnost, že problematika šoa není schématická, jak už jsem nejednou ve své práci zmínila, nebylo to dělení na dobré a zlé. Musíme si uvědomit, že většina vysoce postavených mužů nacistického Německa nikdy nikoho nezabila, a dokonce jsou popsány případy, kdy během poprav odvraceli znechuceně oči. Napovídá to tedy skutečnosti, že opravdovou motivací nebyla deviace, jak by se mohlo zdát, pokud se člověk dívá na ony hromady mrtvol, ale skutečnější motivace měla spíše ekonomicko- mocenský podtext. Pokud se na tento problém podíváme z popsané perspektivy, otevírají se hned další témata, které mají silný přesah do současnosti, silný didaktický potenciál, jsou-li správně uchopena.

Střet historického a uměleckého narativu s tématem šoa a jeho didaktické využití

To, co jsem doteď sledovala na rovině obecné, bych ráda přiblížila i na rovině osobní. Pojednávала jsem o totalitarismu, totalitní společnosti, tak jak se o ní píše v odborných publikacích nebo umělecké literatuře, ale díky nadaci Stevena Spielberga máme přístup k 52 tisícům očitých svědectví, která na tento problém pohlížejí nikoli zvenčí, ale zevnitř oné fatální destrukce, vždy je třeba se dívat z více stran, přestože manipulaci a zkreslování informací se nikdy nevyhneme, musíme se tomu do poslední chvíle bránit.

Tato svědectví jsou zaznamenána formou audiovizuálních materiálů. V devadesátých letech, tedy v době, kdy Spielberg natáčel Schindlerův seznam, při čemž zjistil, že mnohé výpovědi stojí za zaznamenání, zaktivizoval skupinu filmařů, kteří za pamětníky jezdili a natáčeli s nimi obsáhlá interview. Nakonec se tyto skupiny zformovaly i v jiných státech, Českou republiku nevyjímaje, a dokázaly shromáždit výše zmiňované množství. V současné době tento institut, USH Shoah Foundation, již

⁹⁵ Hannah Arendtová, Eichmann v Jeruzalémě, Mladá fronta 1995, str. 380-381

se Stevenem Spielbergem nemá nic společného. Činnost institutu se v poslední době soustřeďuje hlavně na pedagogy a na to, jak zapojit tato svědectví do vzdělávání.

Protože, jak uvádí Elie Wiesel v rozhovoru pro Hospodářské noviny z 8. listopadu 2012, „...*nikdy není dost naslouchání... I v České republice žije spousta lidí, jejichž příběhy bychom měli znát. Protože už tím, že člověk naslouchá, jako by se stával pamětníkem.*“

Poznámky k aktivitě:

I přesto, že ve své práci zastávám názor, že krutost je člověku imanentní, jako učitelka se snažím, tomuto zlu postavit do cesty penzum morálních a intelektuálních hodnot. Nebála bych se zde znovu použít Halíkův citát, že totiž v Osvětimi neselhal Bůh, ale že v Osvětimi selhal člověk. Je tedy nutné vést mladé lidi k odpovědnosti a statečnosti. Nikoli jako prázdné formulí, ale jako k plně obsažnému přesvědčení. Lidé, kteří zažili peklo a kteří o tom po více než padesáti letech vyprávějí, jsou svědky doby, kdy se západní civilizaci otevřely naplno hranice krutosti a prospěchářství. Jediné, co já pro tyto smutné svědky mohu udělat, je zprostředkovávat jejich poznání dál a doufat, že alespoň v některých mých žácích vzbudí pocit, že vůči zlu v sobě i kolem nebudou hluší.

Pro tyto účely jsem koncipovala čtyřhodinový výukový program, který spojuje umělecký text a očitá svědectví. Ta jsou zachycena audiovizuálně, jelikož s filmem v hodinách pracuji poměrně dlouho a úspěšně. Tato aktivita lze rozdělit do několika hodin, vzhledem k tomu, že syntetizuje více vzdělávacích předmětů, lze ji použít hlavně na jednotlivých seminářích, které z těchto předmětů vycházejí nebo ji učitel může využít v rámci projektového vyučování.

Je důležité si uvědomit rozdílnost zpracování historického a uměleckého přístupu k danému tématu, tak je v neposlední řadě koncipována závěrečná obecně literární

aktivita. Chceme-li ovšem zkoumat rozdílnost, musíme nejprve vytyčit skutečnosti, které oba přístupy spojují a těmi jsou právě jednotlivé události. Každý z výukových předmětů tím jen získá. Žáci si mají možnost uvědomit, že kniha, která je probírána, autenticky reaguje na dobu, jež je součástí švp i jiných předmětů, informace se jim propojují a celek je více vyzbrojen proti schematičnosti a tendenčnosti.

Polský sociolog Zygmunt Bauman, kterého jsem již v rámci své diplomové práce citovala, v předmluvě k českému vydání knihy *Modernita a holocaust* píše:

„Celou minulost a minulost, jak by ji měli vypravovat historikové, paměť nikdy znovu nezachytí. Kdyby toho byla schopna, byla by těžkým břemenem, nikoli přínosem. Paměť vybírá a interpretuje a co bude vybráno a jak je to třeba interpretovat, je ošemetná věc, předmět neustálých sporů. Vzkřísit minulost, udržet minulost naživu, lze pouze prostřednictvím aktivní, selektivní, přetvářecí a obnovující práce paměti.“

Následně píše: „Pamatovat si znamená interpretovat minulost, správněji řečeno, vyprávět příběh znamená přiklánět se k určitému průběhu minulých událostí. Postavení „příběhu minulosti“ je nejednoznačné a musí takovým zůstat. Příběhy se na jedné straně vyprávějí. Nejsou a nemohou být bez vypravěčů, a vypravěči jsou jako všichni lidé bezesporu chybující a mají sklon popouštět uzdu své fantazii. Na druhé straně je minulost v našich představách tvrdou, jednou provždy danou, nezměnitelnou, nezvratnou a pevnou věcí, samým ztělesněním reality, již nelze ani zrušit, ani si ji odepřít...“⁹⁶

Je patrné, že Bauman měl na mysli spíše historiky, než-li literární umělce, kteří mají k dispozici daleko širší pole fabulačních možností. Podstata dokumentárnosti svědectví je v úryvku zachycena. Ovšem, jaký je vztah mezi vzpomínkou a minulostí? „Vzpomínka nezávisí na minulosti, naopak minulost získává svou identitu teprve díky modalitám vzpomínání: vzpomínání utváří minulost.“⁹⁷

Minulost je tedy utvářena pomocí vzpomínek, zároveň ale působí i vnímání situace teď a tady, která je interpretačním okénkem pro tehdy a tenkrát. Nelze si přece vybavit pocit vlčího hladu či panické hrůzy, když o tom vyprávíme najedení v domácím prostředí.

Historické a umělecké ztvárnění má mnohé odlišnosti, které logicky vyplývají z účelu, pro který jej daný záznam pořizován. Spisovatel si více či méně otevřeně vymýšlí, historik tvrdí... Svědci, se kterými pracuji v mnou zvolených videích, ovšem nejsou historiky⁹⁸, netvrdí, pouze řadí vzpomínky do souvislostí, které vytvářejí smysluplné vyprávění. Jak píše Marco Belpolti, jenž sestavil soubornou knihu rozhovorů s Primo Levim, v předmluvě k ní: „Na jedné straně Levi jako svědek cítí povinnost být co nejdůvěhodnější a k problému věrohodnosti vlastních tvrzení se bude mnohokrát vracet, a to do té míry, že napíše mistrovské dílo sebereflexe *Potopení a záchránění* (...); na druhé straně jeho knihy a také jeho svědectví a eseje jsou díla navýsost literární. To ho právě odlišuje od stovek vyprávění a svědectví uveřejněných

⁹⁶ Zygmunt Bauman: *Modernita a holocaust*, SLON 2003, str. 21

⁹⁷ Zygmunt Bauman: *Modernita a holocaust*, SLON 2003, str. 22

⁹⁸ Kromě Tomana Broda

v Itálii a Evropě po porážce nacismu.⁹⁹“ Ono literární ztvárnění tedy odděluje dílo od dokumentárního svědectví. A dále Belpoliti pokračuje: „*Leviho knihy jsou tedy, byť na jiný způsob, plny oné fikce, která je od literatury neodmyslitelná. Být spisovatelem (...) znamená v jistém smyslu selhat v roli svědka, i když dobře napsaná stránka dodá vyprávění na přesvědčivosti. V tomto ohledu Levi dokazuje, že na rozdíl od ostatních vypravěčů příběhu židovské genocidy si dobře uvědomuje, jak problematický je vztah mezi vyprávěním a skutečností a jak má každé svědectví svá vlastní pravidla, která platí výlučně jen pro ně*“¹⁰⁰. Zajímavá je situace, kdy Leviho literární výtvar a skutečná minulost jsou konfrontovány jeho bývalými spoluvězni: „*Sám Levi (...) zdůrazňuje, že existuje jistá diskrepance mezi jeho vyprávěním a tím, co se přihodilo ve skutečnosti, a i když pokládá své vlastní svědectví za věrohodné, připomíná, že jen velmi málo popisovaných osob se na jeho stránkách poznalo*“¹⁰¹.

Jde tedy o způsoby reprodukování minulosti z hlediska pravidel tvorby literárního i historického narativu, mým předmětem zájmu bylo sledovat účinnost propojení textu a filmového svědectví ve vzdělání.

Literární text, ze kterého jsem vycházela, je Žalozpěv za 77297 obětí od Jiřího Weila, který sám šoa nezažil a jeho výpověď je tedy více umělecká než historická. Nepřepisuji text celý, ale vypůjčuji si vždy části, které odkazují k důležitým historickým mezníkům a zpracovávají je hlavně esteticky. Vynechávám citace z bible a části vztahující se ke konkrétním osudům, jelikož ty nahrazují audiovizuální svědectví.

Sběr dat:

Přeživší byli vybíráni na základě místa narození (Praha), jelikož v Praze učím, chtěla jsem tím dosáhnout větší výpovědní hodnoty, svědci mluví o místech, které studenti znají, nebo tam dokonce bydlí. Jedinou výjimku jsem udělala v případě paní Dagmar Lieblové a to z důvodu, že její svědectví považuji za jedno z nejsilnějších, které jsem měla možnost vyslechnout. Celkově jsem naposlouchala 150 svědectví. Klíčem výběru jednotlivých částí bylo, aby se shodovaly s uměleckým textem v rovině tématu vyprávění. Byly situace, kdy se rozcházely některé faktografické údaje, což vždy komentuji v poznámkách pod čarou.

⁹⁹ Marco Belpoliti, Jsem kentaur. In: Hovory s Primo Levim, Paseka, Praha-Litomyšl 2003, s.10-11.

¹⁰⁰ Zygmunt Bauman: Modernita a holocaust, SLON 2003, str. 21

¹⁰¹ Zygmunt Bauman: Modernita a holocaust, SLON 2003, str. 21

Popis aktivity:

Jedná se o tzv. audiovizuální lekci.

Předmět:

literatura

občanská nauka

dějepis

Věk:

žáci víceletých gymnázií (kvinta-oktáva)

žáci čtyřletých gymnázií a SŠ (1.-4. ročník)

Počet žáků:

do 30 osob

Časový rozsah:

4x 45 minut

Metoda: řízená diskuze, brainstorming

Cíle:

Žáci:

- si uvědomují různé vypovídací hodnoty rozmanitých historických pramenů a umělecké literatury
- pracují s literárním textem jako historickým pramenem, jež kriticky zkoumají
- si uvědomují základní momenty, souvislosti a podmínky pro uskutečňování genocidy
- se orientují v československých dějinách druhé světové války a v dějinách holocaustu,
- si uvědomují **souvislost mezi válečnými cíli** nacistů a jejich přístupem k židovskému etniku
- zařazují jednotlivé situace, události a individuální svědectví do historického kontextu „velkých dějin“
- formulují a **objasňují souvislosti významných událostí** v historii nacismu, druhé světové války, holocaustu

Předpokládané důležité znalosti a dovednosti žáků:

Žáci znají:

historii 2.světové války, která byla probírána v předchozích hodinách, nicméně nemusejí mít znalosti o problematice holocaustu

Didaktická technika:

DVD přehrávač nebo PC (případně notebook) s příslušným softwarem, televizor nebo dataprojektor, obyčejná tabule nebo flipchart, sestříhaná svědectví

Doprovodné materiály:

Pracovní list s výňatkem textu Žalozpěv za 77297 obětí pro každého žáka.

Aktivita je vytvářena pro účely středních odborných škol, pro gymnázia může být příliš schématická, může sloužit pouze jako vhled do problematiky holocaustu, kdy další motivy mohou být rozvíjeny v následujících hodinách.

Průběh aktivity:

Uvedla jsem aktivitu způsobem, že budeme pracovat s textem J. Weila, kterého jsem představila a zaměřila se na jeho tvorbu s důrazem právě na text, na kterém má aktivita stát, Žalozpěv za 77297. Prvních 10 minut jsem tedy věnoval Jiřímu Weilovi¹⁰², jeho životu a dílu.

Žáci střední školy, první až čtvrtý ročník, poté nejprve přečetli daný úryvek¹⁰³ od J. Weila a následovala video-ukázka. Každý jednotlivý blok byl zakončen diskuzí, která se odvíjela hlavně od předmětu, v rámci kterého byla aktivita uváděna, ale nevynechávali jsme ani témata jiná. Například v hodině dějepisu se v rámci jednoho bloku rozvinula mimo jiné i debata o odpuštění, vině a svědomí.

I přesto, že dějepis nemám jako studijní obor, jsem nucena jej učit, využívala jsem znalosti nabyté díky teoretické části diplomové práce.

Reakce žáků byly velmi bezprostřední. Uvědomovali si, že text, který mají před sebou není jen pouhé vyprávění autora z čítanky, ale že se za ním skrývají

¹⁰² Spisovatel židovského původu Jiří Weil (1900-1959) byl v době okupace, stejně jako jeho židovští spoluobčané, perzekvován. Když byl povolán do transportu, rozhodl se do něj nenastoupit a do konce války se skrýval. Zkušenosti člověka nacházejícího se v mezní životní situaci se staly inspirativním zdrojem jeho románu Život s hvězdou, který psal již v době okupace (poprvé vyšel tiskem v roce 1949). Před válkou již debutoval románem Moskva-hranice (1937), ve kterém mimo jiné poprvé seznamuje české čtenáře se společensko-politickou situací v Sovětském svazu za Stalinovy éry. Mezi jeho další díla se židovskou tematikou patří již výše zmíněný Žalozpěv za 77 297 obětí (1958), Na střeše je Mendelssohn (1960) a též román Harfeník (1958), situovaný na počátek 19.století.

¹⁰³ Jiří Weil, Žalozpěv za 77297 obětí, NLN, 1996

jednotliví lidé, kteří popisované hrůzy opravdu prožili. I v původním Weilově textu, jsou pod fikčním záznamem uvedeny konkrétní události, ale propojení s audiovizuálním svědectvím vyvolávalo u žáků vyšší míru zúčastněnosti. Mohu to tvrdit vzhledem ke skutečnosti, že čistě pouze s autorovým textem jsem pracovala s dřívějšími ročníky.

Audiovizuální materiál, je-li dobře používán, dokáže demonstrovat věci, na které učitel nemá kapacitu nebo možnosti.

Výsledná podoba pracovního listu je umístěna v přílohách, a jelikož pracuji s video-ukázkami, budu promítaný materiál přepisovat, jedná se o tzv. mluvicí hlavy, což je dokumentaristický pojem. Jako zdroj vždy uvedu datum rozhovoru, jméno a datum narození pamětníka, což jsou dostupné informace z archívu v Malach centru.

Popis průběhu aktivity:

1. literární text (Žalozpěv za 77297 obětí)- je čten žáky,
2. pak je promítnuta video-ukázka-osobní vzpomínka, která se k textu vztahuje (jedná se o přesný přepis vzpomínky pamětníka),
3. doprovodné otázky a témata, které výše zmíněné spojení vyvolalo,
4. popis bezprostřední reakce studentů, průběhu diskuze.

Úvod¹⁰⁴:

Text se čte vždy před video-ukázkou.

1. a 2.část

Literární text k 1 a 2. části (dále jen Weilův text):

V regálu z měkkého dřeva, hnědě natřeného, jsou zasunuty papírové krabice. V krabicích jsou seřazena v abecedním pořadí jména. Je jich 77 297. Jsou to jména obětí z Čech a Moravy. Každé jméno má číslo transportu, rok narození. Někdy není udáno místo smrti a rok. To u těch, u kterých se neví, kde a kdy zemřeli. V Pinkasově synagoze, ležící u starého hřbitova, jsou vpisována tato jména na její stěny. Tak bude zachována jejich památka.

Smrt vstoupila onoho dne do města, doprovázena pištci, nosiči koňských ohonů, smrtihlavy a rachocením bubnů. Lidé se snažili před ní utéci, ale smrt měla rychlejší nohy, dostihovala je na cestách, ve vlacích a u pohraničních závor. (...)

¹⁰⁴ Všichni žáci mají před sebou text, jeden jej čte nahlas.

Vydali zákony, jež měly poutat, stíhat, zkrušit, rozmělnit, rozdrtit a ubít ducha, byly to zákony potměšilé a nesmyslné. A ježto mysleli jen na to, jak zbohatnout, ježto milovali věci a byli ochotni pro vlastnictví krást, vraždit a loupit, vydali nejprve zákony takové, aby se mohli zmocnit majetku.

(...)

Pak vydali nespočet dalších zákonů všelijakých, ve kterých se nemohl nikdo vyznat, zakazovali ulice, některé ve všední dny, některé v neděli a dny sváteční, některé dlážděné, některé asfaltové a některé, jejichž vozovka byla silnicí. Jedna z nich se jmenovala Hermelínová a nikdo nevěděl, kde leží. Zakazovali také různá jídla, ovoce, cibuli, česnek a špenát. Zakazovali parky, lesy, vodu, knihovny a galerie. Některé zákazy byly vyhlášeny tajně, a k nim patřilo nařízení, že lidé nesmějí vycházet z domu po dvacáté hodině¹⁰⁵.

1. část

Video-ukázka¹⁰⁶:

Vznik Protektorátu:

Dagmar Libelová¹⁰⁷:

Když bylo Československo obsazené, na ten den si vzpomínám a nemůžu bez dojetí o tom mluvit ani dneska, ačkoli to je už tolik let, že tenkrát 15. března¹⁰⁸ (pláče) ráno ke mně přišel můj tatínek k posteli a měl slzy v očích a říkal: „Už nemáme republiku.“ A pro mě to bylo takové tenkrát velice dojemné, protože já jsem ho nikdy před tím neviděla plakat, takže jsem věděla, že pro něj to byla skutečně velká rána . (Velmi špatně se jí mluví.)

Můj otec byl opravdu takový vlastenec, on sám za první světové války se nějak zúčastnil takového protirakouského...nějakých akcí a byl za to v roce 14 zavřený a byl tři roky ve vězení. Potom s amnestií v roce 1917 se dostal na svobodu a on nám o tom vyprávěl, když jsme třeba jako děti nechtěly něco jíst, tak říkal: „Jen abys vždy měla co jíst...“ a vyprávěl nám o tom, jak se hlídali ve vězení, když loupali brambory, aby jeden nejedl víc šlupek než ten druhý, a mně to samozřejmě připadalo tenkrát jako přehnané, nechápala jsem to. Teprve, když já sama jsem ty bramborové šlupky jedla, tak jsem to pochopila...

¹⁰⁵ Jiří Weil, Žalozpěv za 77297 obětí, NLN 1996, str. 463- 466

¹⁰⁶ Přestane se číst a následuje video-ukázka.

¹⁰⁷ Datum rozhovoru 31.1. 1996, code: 09793, tape 1 of 4, minuta 8:28- 11:30

¹⁰⁸ 1939

Jinak ta situace se samozřejmě změnila, protože okamžitě po obsazení Československa začaly platit různé zákony, které se nás pochopitelně týkaly. Takže postupně, jedno z prvních - otec musel mít na tabulce, kterou měl připevněnou na domě, tak na té tabulce muselo být napsáno židovský lékař a pak teprve jméno a měl povolenou praxi jenom pro Židy.

Zákazy¹⁰⁹:

Nesměli jsme nic, nesměli jsme chodit do kina, nesměli jsme do divadla, nesměli jsme chodit na koncerty, velice brzy jsme pak nesměli vůbec z města, směli jsme být jen v katastru Kutné Hory, no a potom pro nás jako děti byla rána, že jsme nesměly chodit do školy, tak to byla přece jenom velká změna.

Otázky:

(Žákům jsem nejprve vysvětlila, že většina českých židů byla asimilantů, slavili Vánoce a mnohdy se o své příslušnosti k židovstvu dozvěděli až s nástupem perzekuce. Také jsem se jim zmínila o skutečnosti, že se většina z nich cítila být, více než vše jiné, občany Československa. Z předchozích hodin znali realie druhé světové války. Tato část sloužila také jako opakování.)

Jak tatínek Dagmar Lieblové myslel větu, že jsme ztratili republiku?

Jaká dohoda předcházela vzniku Protektorátu?

Jak se nazývá období mezi vznikem této dohody a začátkem Protektorátu? ¹¹⁰

Dokážete si představit, že by byla státem limitována vaše práva na základě víry, kterou ani nepraktikujete? Je někdo z vás věřící? Je někdo z vaší rodiny věřící? Představte si, že jste zbavováni svých práv na základě toho, že je vaše babička praktikující křesťanka ¹¹¹ Jak byste se proti takové situaci bránili? ^{112 113}

Co myslíte, jakou měli možnost židovské děti se vzdělávat po zákazu chození do škol? ¹¹⁴

Jak na vás promítnutá situace působila?

¹⁰⁹ Datum rozhovoru 31.1. 1996, code: 09793, tape 1 of 4, minuta 13:00- 13:40

¹¹⁰ Viz doprovodný materiál pro vyučující.

¹¹¹ Záměna náboženství slouží pro větší míru identifikace.

¹¹² Zde jsem také vycházela ze znalostí nabytých díky své práci a jejich argumenty vyvracela na základě toho, že žádná mezinárodní pomoc pro židovské obyvatelstvo neexistovala.

¹¹³ Např. Židé v Polsku nebo Rusku měli tzv. syndrom ghetta. Čas od času tam přišel pogrom, který vždy část obce přežila. Židé neměli zbraně, a tak se chodili modlit do synagog. Za války předpokládali, že se děje to samé, netušili, že tohle je, co se do rozměru týče, něco zcela jiného. Syndrom ghetta- příkrčit se a čekat, až to pomine- byl u Židů podle historika Tomana Broda zakódován.

¹¹⁴ Vyučovalo se doma, skupinka židovských dětí docházela na domácí vyučování k židovským učitelům, kteří měli již v té době zakázáno vyučovat. Tuto aktivitu zřizovaly židovské spolky a organizace. Přeživší mluví i o případech, kdy je doučovali i nežidovští učitelé. Postupně se rušily všechny židovské školy. Poslední židovské gymnázium bylo v Brně do roku 1941.

Popis:

Diskuze na základě ukázky byla velmi bouřlivá. Žáci se neustále ptali na nové a nové podrobnosti ohledně stoupajících represí židovského obyvatelstva. Nedokázali pochopit kontext tehdejší politické situace, takže jejich opakujícím se argumentem bylo, že se Židé měli vzbouřit. Pokoušela jsem se jim dobové odlišnosti vysvětlit, což se podařilo, jak mohu soudit dle toho, že rozhořčení utichlo a nakonec jen tiše kývali hlavami.

2. část

Video-ukázka:

První zkušenosti mladých s gestapem

Hana Marková¹¹⁵ :

Ze školy mám taky jeden takový zajímavý zážitek, to už bylo potom na jaře v roce 40, dělala ta škola zájezd, výlet do Zlína... My jsme tam celá třída jeli a první večer, který jsme tam ve Zlíně trávili, kluci vymysleli, že někam půjdeme, a to už byla doba, kdy Židům byl vstup zakázán, třeba do kaváren nebo do spousty podniků. Šli jsme do Zlína do společenského domu si jen sednout do kavárny, což byl ale hrozný omyl, my jsme se tam sice bavili a opravdu jsme nijak neprovokovali nebo tak, ale zapadli jsme bohužel do lokálu gestapa, a začli tam hulákat a pak jeden z těch gestapáků se takhle rozhlídl po té kavárně, my jsem tam seděli celá třída v jednom chumlu a byli tam asi dva, no bylo nás v té třídě 6 Židů, ale dva z nich vypadali typicky. Jinak by na to snad ani nepřišli a jeden se zvedl a řekl: „Tady jsou nějaký ŽIDI!“ a sebrali nás. Na stanici pravil: „Židi doprava, ostatní doleva,“ a já jsem se tak jako zaváhala, ale pak jsem si k nim stoupla, šel si nás stoupl k jedné stěně, šest nás bylo vyřazených, ostatní pustili a těch nás šest odvezli do vězení. Odseděla jsem si tam šest týdnů. To bylo moje první setkání s Němcema.

Otázky:

Na základě jakých zákonů byly vydávány jednotlivé zákazy? ¹¹⁶

Co bylo podstatou těchto zákonů?

Kdy u nás vstoupily v platnost?

¹¹⁵ Haně Markové bylo v té době dvacet, to je dobré studentům zmínit. Židovka narozená 20. 4. 1920 v Praze, datum rozhovoru 12.12. 1996, code: 22583-16, tape 1 of 4, minuta 17:20- 20:01

¹¹⁶ Slouží jako opakování, jak jsem psala v rozpisu aktivity, žáci mají mít znalosti z předchozích hodin o 2. svět. válce.

Znáte i vy příběh, kdy byl někdo potrestán nikoli za osobní vinu, ale za příslušnost k nějaké skupině?

Proč myslíte, že se Hana rozhodovala, na jakou stranu si stoupne?¹¹⁷

Zachovali byste se stejně jako Hana a stoupli si k židovským spolužákům?

Jak mohli Hanu odhalit, kdyby si stoupla ke spolužákům nežidovským?¹¹⁸

Popis:

Během řízeného rozhovoru s žáky jsme si vysvětlili podstatu Norimberských zákonů, co znamenalo zřízení Protektorátu pro Českou republiku.

Žáci vyprávěli historiky, kdy byli trestáni na základě předsudku (hlavně ve škole...)

Bavili jsme se o specifickém postavení českých Židů v rámci meziválečné společnosti. Haně Markové bylo v době, kdy se zmíněná historika udála, stejně jako žákům, což napomáhalo k většímu ztotožnění se s její „křivdou“.

Poslední otázka rozvířila debatu na téma, jak vlastně mohli Němci Židy poznat.¹¹⁹

3. část

Weilův text ke 3. části:

A ježto byli požívační, ježto měli rádi šperky a zlato, ježto chtěli mít stále více majetku a neradi dělali špinavou práci, nařídili, aby tuto práci za ně vykonávali jim podrobení a jimi na smrt určeni, a ježto lidé se snažili zachránit život sobě a svým dětem, mohli si noví pánové zajistit nucené pomocníky. Nad horlivostí pomocníků vládl strach, jím se drželi na otěžích, aby jim sloužil až k vlastnímu hořkému konci. Pomocníci pak vytvořili veliký úřad s mnoha odděleními a měli také své heroldy posílané po domech, ve kterých bydleli Židé, jimž ohlašovali smutné zprávy.

Potiskli štučky žluté látky, dobré a pevné látky, šesticípými hvězdami a dovnitř hvězd vtiskli černým krabatým písmem označení v cizí řeči. Nařídili všem Židům, aby nosili toto potupné znamení, znamení pečeti zvířete, na levé straně, tam, kde leží srdce.

¹¹⁷ Otázka, která se může zdát být hloupá. Žáci logicky odpovídali, že se bála. Zeptala jsem se jich tedy, čeho se mohla bát ve 40 roce v Československu jako Židovka. Díky tomu jsem odhalila, že jejich povědomí o problematice vzniku Protektorátu bylo zkreslené a pomíchané. Tato otázka tedy sloužila jako dokreslení historických reálií problematiky holocaustu na našem území.

¹¹⁸ Rozvinula se debata na téma identifikace Židů v popisované době.

¹¹⁹ Zde jsem využila znalosti ze své diplomové práce viz kapitola *Cesta od Darwina přes Norimberské zákony k holocaustu*.

Snad aby se ještě víc zrychlil i jeho tep, aby se svíralo a skomíralo nebo aby mohli mířit do přesného terče. A hvězdy svítily do bílého dne.¹²⁰¹²¹

Video-ukázka:

Označení nepřátel Říše:

Toman Brod¹²²:

Strašný šok, nebyly pro mě šoky, že se nesmí chodit do biografu, protože tam jsme chodili stejně, že se nesmí chodit na nábřeží, protože tam jsme chodili stejně, protože dokad' jsme nebyli označení, tak jsme využívali toho, že jsme chodili v partě i s ostatními chlapci. Antisemitismus pořád ještě nebyl zjevný, i když tehdy vím, že se židovská mládež sdružovala, chodili jsme na Hagibor¹²³ cvičit nebo hrát fotbal, to už bylo zcela jasné, že jsme trochu jiná, ne zcela plnohodnotná, skupina, to ponižování už bylo evidentní, ale pořád jsem ho nenesl tragicky, až do okamžiku, kdy hitlerovci nařídili nosit hvězdy. No to pro mě byl takový šok, že já prostě mám teď chodit s nějakým označením, které mě deklasuje na člověka druhého nebo třetího řádu. Já jsem trpěl strašným komplexem méněcennosti a to mě prostě neopustilo celý život, tak tento komplex toho, že nejsem považován za normálního člověka, za normálního občana, to jsem oplakal strašným způsobem a vím, že jsem dokonce chodil tak, že jsem si tašku dával na levou stranu a to samozřejmě už pak nepomohlo.

Otázky:

Zkuste svými slovy říci, v čem Toman Brod vnímal své dosavadní největší ponížení?

Co je to za hvězdu, co nosili Židé na kabátě? A proč byla zrovna žlutá?

Byli jste někdy vy nálepkování tak, že vám to bylo nepříjemné?

Vnitřní nepřítel jako posílení soudružnosti moci, máte pocit, např. z médií, že stále existuje skupina, která by byla a priori deklasovaná?

Popis:

V rámci této části se nejspíš pedagog nevyhne debatě na téma Romové v ČR. Nešlo mi přednostně o toto spojení, šlo mi spíše o fakt, že je u nás vytvářen mediální

¹²⁰ Upozornit na častou dezinformaci, že hvězdy se nezačaly nosit hned po vyhlášení Protektorátu Povinnost nosit hvězdy byla až od 19. září 1941 u Židů starších šesti let. Zde se umělecký text rozchází s historickými fakty.

¹²¹ Jiří Weil, Žalozpěv za 77297 obětí, NLN 1996, str. 467- 468

¹²² Datum rozhovoru 4.6. 1996, code: 16024-16, 3 of 6, minuta 25:20- 27:34

¹²³ Hagibor hebrejsky hrdina.

obraz určité skupiny, která je na jeho základě znevýhodňována. Nemluvím o činnosti veřejnoprávních médií, ale spíš o Facebooku a jiných sítích, na nichž jsou uveřejňovány zprávy, které mají často velmi diskriminační charakter. Účelem by mělo být společně s žáky se zamyslet, že nástroje ukotvování netolerance a nenávisti bývají v různých režimech stejné.

4.část

Weilův text ke 4. části:

Krev byla prolévána a lidé hynuli vraždami a samovraždami, ale byly to jen potůčky, které se dosud nespojily ve velkou řeku smrti. A tehdy se objevil kat, dosedl na místo vládce, rozhlédl se krutýma očima v úzkých štěrbinách víček a začal vydávat rozkazy, aby urychlil panství smrti.¹²⁴

Video-ukázka

Sebevraždy

Pavel Stránský¹²⁵:

Stalo se toto. Můj tatínek velice záhy¹²⁶, když začaly represe vůči Židům, tak přišel o místo, on to velice těžce nesl, protože už nebyl tou hlavou rodiny, která podporuje, která je tím sloupem, o který se rodina opírá. A když nás známí pozvali na návštěvu, abychom se koukli na jejich nový byt, tak tatínek řekl: „Já s vámi na návštěvu nepůjdu, já zůstanu doma a budu si číst.“ Takže my jsme šli na tu návštěvu, když jsme se vrátili, tak tatínek ležel na gauči v agonii, snědl prostě veliké množství prášků na spaní, my jsme okamžitě nechali zavolat lékaře, ten jej dal odvézt do nemocnice v Londýnské ulici. Vypláchli mu žaludek, ale prostě už nebylo možné ho přivést k životu a tatínek zemřel. Zanechal nám dopis na rozloučenou, který stále schovávám jako drahou památku a který Vám přečtu, je psaný velice pevnou rukou, hezkým písmem a zní takto:

Drazí, nemám více sil čekat až do konce, a proto vás velice prosím, odpuste mi, že odcházím. Snad s tou penzičkou vystačíte, snad i od státu něco dostanete. Každopádně odpadne starost ještě o mne. Vždyť vám nemohu být oporou, jsem spíše břemenem pro vás. Tebe, Honzo¹²⁷, prosím, abys byl k naší mamě vždy hodný a uctivý.

¹²⁴ Jiří Weil, Žalozpěv za 77297 obětí, NLN 1996, str. 470

¹²⁵ Datum rozhovoru 12.1. 1996, code: 07634-14, 2 of 5, minuta 3:23- 5:00

¹²⁶ 1940

¹²⁷ Pavlův starší bratr.

Přeji Vám z celého srdce, abyste tu těžkou dobu přežili a dočkali se toho, co si všichni tak vroucně přejeme.

Váš táta.

Já jsem byl dotazován, jak jsem se stavil k tomuto tatínkovu činu, zda jsem mu to měl za zlé. Já vím, že na sebevraždu jsou dva velice protichůdné názory, někteří to považují za zbabělost a někteří za hrdinství. Můj tatínek si tak vážil osobní integrity, že by dle mého názoru nevydržel první facku od esesáka. Já si myslím, že udělal v té době to jediné, co bylo v jeho silách, a považuji ho spíše za hrdinu než za zbabělce.

Otázky:

Respektujete sebevraždu jako postoj k popisované situaci, nebo jako únik, tedy v tomto kontextu zbabělost?

Co dle vás znamená termín osobní integrita? Zrekapitulujte, jak byla doposud Židům narušována.

Popis:

Pro většinu žáků byla sebevražda pana Stránského akt, který chápali a respektovali. Někteří byli rozhořčeni nad skutečností, že zde zanechal celou svou rodinu, na čemž šlo zprostředkovat šílenost doby, ale jen do určité míry samozřejmě.

Téma integrity sloužilo jako zopakování dosavadních poznatků a závěrečná debata o domácích zvířatech byla velmi živá.

5., 6. a 7. část

Weilův text k 5., 6. a 7.:

Dne 27. září¹²⁸ byl jmenován Reinhard Heydrich zastupujícím říšským protektorem. Když Himmler navrhoval jeho jmenování Hitlerovi, řekl mu jako doporučení: ...Nezná ani milosrdenství ani smilování. Dokonce vraždění dětí mu bude radostnou povinností. Hitler se usmál a přikývl na souhlas. Obyčejně se Hitler nikdy neusmíval. Heydrich vyhlásil ihned po svém příjezdu stanné právo a dával každého dne odstřelovat desítky lidí. Dne 16. října odjel první židovský transport do Lodže... Dne 19. října bylo zřízeno terezínské ghetto jako zastávka na cestě k smrti. Dne 11. listopadu nařídil Hitler Himmlerovi vyhubení Židů¹²⁹. Dne 24. listopadu byl vypraven první transport do Terezína.

¹²⁸ 1941

¹²⁹ Tento postup umělecké gradace se ovšem rozchází s historickými fakty, jelikož písemný rozkaz o vyvraždění několika milionů Židů nikdy nalezen nebyl. Hodně se spekulovalo i tom, jestli Hitler vydal

Lidé se váleli na cementové podlaze veletržního výstaviště, byly to jen prkenné boudy, zvnějška na bílo omítnuté, s čmouhami sazí rozmazaných dešti. Byly mezi nimi rodiny s dětmi, které plakaly a chtěly se vrátit domů. Ve špině a prachu jen s každodenní kapkou vody na mytí leželi lidé namačkáni týden i déle v prkenných boudách. Zalykali se dusnem a zápachem v létě, v zimě se třásli chladem, protože v boudách nebylo možno topit, zacpávali si uši vatou, aby neslyšeli bědování a křik. Byli také mláceni a kopáni, vzali jim poslední věci i ty nejnnutnější. Mnoho lidí zemřelo na cementové podlaze.

Jeli pomalu, napěchováni ve vagonech, muži, ženy a děti. Jeli předjaří, kdy voní země, jeli kolem potoků, řek, polí a luk¹³⁰ kolem lidí dobře oblečených, spěchajících za zábavou nebo na schůzku s milenkou, kolem lidí opírajících se o pluh, kolem továren, kde stáli lidé u soustruhů a sledovali pečlivě každou jejich otáčku, kolem komediantských bud s maňásky, kolem hostinců s řinkotem sklenic a vůní pečeného masa, kolem obchodů s vystavenými klobouky, kolem stěhovacích vozů převážejících nábytek do nového bytu, kolem vlaků naložených střelivem, kolem vojáků na motocyklech, s pistolí za pasem. Neviděli však nic, protože okna byla zabedněna. A pak je vyhnali po dlouhé cestě na malé venkovské stanici.¹³¹¹³²

5. část

Video-ukázka

Mluví se o transportech:

Dagmar Libelová¹³³:

Bylo stále a stále víc těch protizidovských opatření, nebudu všechno jmenovat, nesměli jsme prakticky nic, nesměli jsme chodit nakupovat jen do určitých obchodů a jen v určitou dobu, nesměli jsme mít kočku, nesměli jsme mít rádio, nesměli jsme mít kolo, auto, museli jsme odevzdat všechny cenné věci, to vše ještě šlo, nejhorší bylo, když se ukázalo, že začínají transporty a že Židé budou posláni někam pryč, nevědělo se nejdřív kam. Mluvílo se o Polsku. První transporty také odešly do Polska z Prahy a

alespoň nějaký ústní, jak se již zmiňuji v kapitole věnované antisemitismu. Autor tuto informaci používá jako prostředek větší sugestivnosti textu.

¹³⁰ Upozornit žáky, že transporty jezdily i v zimě, autor se zde snaží o vyvolání větší míry sugestyvity.

¹³¹ Autor popisuje situaci ještě před zbudováním vlečky z Bohušovic do Terezína. Lze jim promítnout fotografii

¹³² Jiří Weil, Žalozpěv za 77297 obětí, NLN 1996, str. 470- 472

¹³³ Datum rozhovoru 31.1. 1996, code: 09793, tape 1 of 4, minuta 17:24-18:55

teprve potom, když bylo zřízeno ghetto v Terezíně, začaly transporty chodit do Terezína.

Otázky:

Židé museli odevzdávat svoje domácí zvířata, kolik z vás má domácí zvíře?

Dokážete si představit, že byste jej byli nuceni bezpodmínečně odevzdat cizím lidem na sběrnou stanici?

Popis:

Otázka zní banálně, ale pro mnohé představa, že by mohli přijít o svého domácího mazlíčka, byla naprosto neskutečná, až bolestná. Znovu to poukázalo na nehumánnost doby. Tato nelidskost je pro nás natolik vzdálená a nepochopitelná, že někdy mnohem účinnější, než ukazovat žákům hromady mrtvol, je jim zprostředkovat pocit ztráty něčeho pro ně velmi blízkého. Na tuto otázku reagovali majitelé domácích zvířat velmi citlivě a bylo jedno, zda se jedná o první nebo čtvrtý ročník.

Pozor: Před tím, než jsem žákům promítla další video, jsem se jich zeptala, co by si oni vzali s sebou na dalekou cestu, blíže nespecifikovanou. Nepřišlo mi to nevhodné vzhledem k tomu, že při poslední návštěvě se Dagmar Lieblová, pamětnice holocaustu, postava z video-ukázky, zeptala na to samé.

Když žáci odpovídali zcela nesmyslně, bylo zajímavé jim to pomocí informací, jak to v KT chodilo, vyvracet a dokazovat, jak zbytečná je věc, kterou si vybrali, v poměrech KT. Např. konzervy- reakce: Máte dovoleno jen 50 kilo na osobu a nevíte, kdy se vrátíte, je to tudíž moc těžké....

6. část

Video-ukázka

Přípravy na transport :

Dagmar Lieblová¹³⁴:

A já si vzpomínám, že se o ničem jiném nemluvílo, než o přípravách na transport. Tenkrát se vyměňovaly všelijaké recepty, co se dá připravit, nějaké jídlo s sebou, které by vydrželo a bylo výživné. My jsme vařili mléko s cukrem tak dlouho, až z toho byl takový karamel a to se dávalo do kelímků a to bylo připravené s sebou do transportu a dále sušenky, které musely být výživné. Téma rozhovoru dennodenní, aby to moc nevážilo, směli jsme mít 50 kilo na osobu. Tak aby to moc nevážilo a mělo

¹³⁴ Datum rozhovoru 31.1. 1996, code: 09793, tape 1 of 4, minuta 19:42- 20:50

to nějakou hodnotu. To bylo konec roku 1941¹³⁵ a začátek roku 1942, kdy už chodily transporty.

Otázky:

Kde byla v Praze shromaždiště?

Jak si myslíte, že by měla být tato místa dnes připomínána?

Bylo dobré, jelikož se jednalo o pražské žáky, připomenout, že shromaždiště Židů v Praze bylo u Veletržního paláce (viz Weil, Fuks- Pan Theodor Mundstock). Dnes tam tuto památku připomíná nenápadná pamětní deska, kterou by člověk minul, kdyby se ji nepokoušel najít, a v současné době tam také roste nákupní centrum.

7. část

Video-ukázka

Heydrichiáda

Toman Brod¹³⁶:

To nejhorší přišlo v době Heydrichiády, když zabili Heydricha v dvaadvacátém roce, tak bylo okamžitě nařízeno stanné právo, konaly se prohlídky a esesáci, gestapáci chodili po jednotlivých bytech a hledali někoho, jestli tam není hlášen. No a my jsme lehkomyšlně, moje matka spala sice v Kozí ulici, tak kde byla hlášena, z nějaké nevysvětlitelné a neomluvitelné lehkomyšlnosti nechala nás, děti, spát v té Masné ulici, dovedeš si představit, co by se stalo, kdyby tam do toho domu přišli a nás tam našli, tak by zabili jak tu pani, tu Annu, tak nás, tak i tu matku by vzali a popravili. Jakousi nevysvětlitelnou náhodou zrovna do toho domu nepřišli. Takže matka zešedivěla do rána, když slyšela, že tam v tom domě byly prohlídky, hned jak ráno mohla, tak utíkala do toho domu a našla tam našťestí svou rodinu ještě zdravou a pohromadě.

Otázky:

Vzhledem k tomu, že jsem aktivitu promítala převážně ve čtvrtých ročnících, kde průběžně vrcholila příprava na maturitní zkoušku, v rámci níž mají studenti načíst 20 knih, jednou z nich je i Romeo, Julie a tma, tak jsem debatu odváděla i tímto směrem, aby si tyto skutečnosti propojili.

¹³⁵ 16. října 1941. První transport z protektorátu do Lodže. Celkem v pěti transportech do lodžského ghetta deportováno 5002 Židů. Přežilo 277 zdevastovaných jednotlivců.

¹³⁶ Datum rozhovoru 4.6. 1996, code: 16024-16, 2 of 6, minuta 17:40-18:53

Doprovodné otázky:

Autor v uměleckém textu popisuje fakt, že pro nežidovské obyvatelstvo se toho mnoho nezměnilo. Jaké výhody a nevýhody mohly pro Čechy¹³⁷ plynout z faktu, že jejich sousedé mizeli?

Co je stanné právo?

Zobrazuje některá z knih, kterou jste četli v rámci povinné četby, tuto situaci (Heydrichiádu)?

Popis:

Žáci vesměs správně odpovídali na zadané otázky díky výuce z minulých hodin. Tato část sloužila k propojení popisu časového uspořádání jednotlivých dějů. Nástup Heydricha, povinnost nosit hvězdy, pak začaly první transporty a následně atentát.

Bavili jsme se také o postoji většinové společnosti. Žáci upozorňovali na fakt, že někteří ztráceli kamarády, jiní naopak získávali majetek pro zmizelých.

8. část

Weilův text k 8. části:

Vehnali je do kasárenských budov a donutili spát na půdách, na třípatrových pryčnách. Vydávali jim po třech zmrzlých bramborách ve slupce nebo jim dávali pomeje, které nazývali jednou kávou, jednou polévkou. I tyto odpadky si museli zasloužit těžkou prací. Tam za hradbami kvetly stromy, táhla se silnice a zelené kopce stály před pevností. A v městě bylo špíny a prachu a dusot lidských kroků se rozléhal v ulicích až do doby, kdy bylo všem nařízeno, aby zůstali ve svých hromadných příbytcích.

Mrtvolu svázeli na pohřebních vozech, na nichž byl před tím rozvážen chléb. Bylo mnoho mrtvol a lidé si ani nevšimli beden, do kterých byly ukládány. A prach se vznášel nad městem a vnikal lidem do chřípí, lidé kýchali a trmáceli se po svých cestách. Pak leželi v ubikacích a vypravovali o svém dřívějším životě- byl to krásný život, měli v něm mnoho dobrého jídla, jezdili vlaky a automobily a zastavovali se ve výletních hostincích, kde hrála hudba. A když přišli domů, napustili horkou vodu v kachlíkové koupelně, leželi dlouho a blaženě ve vaně, pak se utřeli osuškou, oblékli si koupací pláště, vzali si pyžama a lehli si do postelí s bílými prostěradly, vonícími

čistotou. Pak ještě chvíli četli dobrou knihu, otočili knoflíkem rádia, aby se dozvěděli, co se děje ve světě. Tehdy přicházel spánek.¹³⁸

Video-ukázka

Terezín

Pavel Stránský¹³⁹:

Terezín byl koncentrák, bylo to prohlašované za ghetto, ale byl to koncentrák. Sice fešácký, ale koncentrák. My jsme byli mladí, ale starým lidem se tam dařilo velice špatně. Nejhuře na tom byli němečtí Židé, kteří si představovali a kterým to bylo i tak řečeno, že jedou do lázní. A tito staří lidé šli velice rychle psychicky i fyzicky dolů. Ti staří lidé byli ubytováni hrozně, tam nebylo k hnutí. Já jsem byl poměrně ubytován slušně. My jsme byli tři na ubikaci, což byla nádhera. Potravin tam bylo málo, ale netrpěli jsme tam příliš hladem. Ale měli se tam lidé daleko líp a bylo tam spousta lidí, kteří tam trpěli daleko víc.

Weilův text stále k 8. části-svědectví Lieblové (čte se mezi jednotlivými svědectvími, v dokumentu je na to upozorněno):

To ještě byl život a nebyl to konec. I v tomto městě obehnaném hradbami ve tvaru hvězdy a za ostatním drátem se snažili lidé, aby si mohli ulehčit život kostkou cukru nebo divadlem. Byli však v moci zločinců, kteří vládli nad jejich osudem a znali všechny jeho zastávky. Někdy je bili a trestali z nudy a kratochvíle.

Stále více lidí odcházelo do ničeho, menšil se počet obyvatelstva pevnostního města. Předváděli je komisím Červeného kříže, které nic neviděly a vidět nechtěly, ukazovali jim cestičky posypané pískem, vydrhnuté chodníky, budovy s nápisem „škola“, hudební pavilon v parku, kavárnu a nemocnici. Všechno bylo předem pečlivě vymyšlené, všechno bylo sehrané a nacvičené. V oněch dnech bylo také dosti masa, ale lidé je nedostali, i maso bylo určeno pro podívanou. Bylo to maso zapůjčené z psinců, psi měli na maso právo.

Pro komisi Červeného kříže byla nastudována a hrána dětská opera Hanse Krásy Brundibár. Komise a esesáci byli velmi spokojeni výkony dětských herců,

¹³⁸ Jiří Weil, Žalozpěv za 77297 obětí, NLN 1996, str. 473- 474

¹³⁹ Datum rozhovoru 12.1. 1996, code: 07634-14, 2 of 5, minuta 20:20-22:12

skladatele a režiséra. Po odjezdu komise byli všichni účinkující posláni do Osvětimi, kde zahynuli v plynu.^{140 141}

Video-ukázka:

Terezín

Dagmar Lieblová¹⁴²:

Dál v Terezíně, každý, kdo tam byl a bylo mu méně než 65 a víc než 14, tak musel pracovat. Já jsem ve 14 začala pracovat v zahradě, tam pracovali zejména mladí lidé, nic z toho jsme neměli, to bylo samozřejmě zakázané. Po večerech, když jsme se vrátili z práce, tak jsme se učili, měli jsme přednášky a učili jsme se jazyky a zpívali jsme, hodně a recitovali. Velkou událostí bylo nacvičování opery Brundibár, to bylo během roku 1943. Brundibár byla dětská opera. Řada z nás zpívala ve sboru a jedna z nás zpívala hlavní úlohu v té opeře, to byla velká radostná událost, nacvičování Brundibára. Ten život nebyl růžový. Bylo málo, co jíst, bylo hodně nemocí. Pochopitelně, v Terezíně, který byl postaven původně pro 6000 obyvatel, tak na podzim roku 42 tam bylo skoro 60 tisíc lidí, to znamenalo, že nejenom všechno bylo přeplněno, ale jakmile vyskytla se nějaká nemoc, tak tam z toho byla veliká epidemie. Jakmile jedna dostala žloutenku, tak jsme ji pak dostaly všechny. Jedna z takových větších epidemií, byla epidemie encefalitidy, zánětu malého mozku, jak se tenkrát říkalo. To jsme taky měly skoro všechny. Taková hrozba neustálá, která visela nad všemi v Terezíně, byla hrozba transportů. Nevědělo se kam odcházejí¹⁴³, každý se samozřejmě bál. Naši rodinu postihl I. transport na podzim 42, kdy byl vypraven transport starých lidí. Jedním z těch transportů odešla babička, o které jsme už nikdy neslyšeli. Mně bylo hrozně líto, že musí jít sama...

Terezín¹⁴⁴, ať byl sebesthorší pro mnohé lidi, kteří nebyli nikde jinde, tak samozřejmě to patří k nejhorší kapitole jejich života, ale bylo to přece jenom ještě svým způsobem doma, bylo to v Čechách a věděli jsme, že to kousíček, i když samozřejmě ta Praha nebo Kutná Hora byly nedosažitelné, dávalo to určitý pocit svým způsobem bezpečí, nýbrž to teď najednou transport a nikdo nevěděl kam, jen se vědělo, že každý transport je nějaká hrůza.

¹⁴⁰ Ne všichni účinkující, jak ostatně dokazuje svědectví Dagmar Lieblové, končili v plynových komorách.

¹⁴¹ Jiří Weil, Žalozpěv za 77297 obětí, NLN 1996, str. 475

¹⁴² Datum rozhovoru 31.1. 1996, code: 09793, tape 2 of 4, minuta 11:00-15:50

¹⁴³ Jak i sama pamětnice uvádí, tak se to nevědělo pouze ze začátku, později se začalo mluvit o východě.

¹⁴⁴ Datum rozhovoru 31.1. 1996, code: 09793, tape 1 of 4, minuta 22:28- 23:16

Otázky:

(Navázat na umělecký text a povysvětlit nebo připomenout podstatu zkrášlovacích akcí v Terezíně.)

Nejprve je jeden z žáků vyzván, aby shrnul, jak se žilo v Terezíně.

Jak se lišil život starých a mladých lidí?

Měli čeští Židé v Terezíně výhody? Pokud ano, jaké?¹⁴⁵

Jaký účinek mělo umění v Terezíně?

Popis:

S žáky jsem rozvedla debatu na téma vnímání jedné události věkově rozdílnými pozorovateli. Aby si uvědomili, že svědci, kteří jim Terezín zprostředkovávají, byli v té době mladí lidé, bylo to pro ně do jisté míry dobrodružství, jak to ostatně někteří z nich i popisovali. Pro lidi starší, kteří nám už o tom nemohou vyprávět, to muselo být jiné. Pro matky s malými dětmi, staré lidi.

Úloha umění v Terezíně byla vysvětlena jako zachování si kousek světa mimo ghetto, projev odporu, způsob, jak zahánět depresi.

9. a 10. část

Weilův text k 9. a 10. části:¹⁴⁶

*Tiše se blížil konec. Konec znamenaly další transporty, jež byly svolávány v pevnostním městě a posílány do neznámé země, které se říkalo východ. A bylo to zlé slovo, lidé se ho báli. Nevěděli, že tam, kam je posílají, šlehají ve dne v noci plameny z ohnivých pecí. Nevěděli, že proniká se syčením do kachlíkových místností plyn zvaný cyklon. Věděli, že tam na východě je zle, že je tam blíže k smrti. A proto se snažili udržet se v pevnostním městě, proto si vymýšleli nejrozmanitější úskoky, aby unikli transportům. A však jen málokterým se to podařilo.*¹⁴⁷

Video-ukázka:

Otázka židovské spolupráce:

Toman Brod¹⁴⁸:

Otázka židovské samosprávy, no byly spory o tom, zda to nebyli pomahači hitlerovců, jeho nástroj. Já jsem jednou slyšel zpověď jednoho z posluhovačů, Žida,

¹⁴⁵ Mnoho pamětníků vzpomíná na fakt, že se v Terezíně cítili bezpečně, protože byli v podstatě doma.

¹⁴⁶ Nyní následuje blok, kdy se bude text a video-ukázky střídát, debata zakončuje až celou část věnovanou Terezínu.

¹⁴⁷ Jiří Weil, Žalozpěv za 77297 obětí, NLN 1996, str. 475

¹⁴⁸ Datum rozhovoru 4.6. 1996, code: 16024-16, 4 of 6, minuta 3:25-4:45

který dělal správce v Lodži a ten se bránil tím, že: „Mohl jsem vybírat lidi násilnické nebo ty, kteří by stejně zemřeli.“ Ovšem je to otázka velmi komplikovaná. Každý si to musí ve svém svědomí překonat. Existovaly transportní listiny. Byla to doba velkých nátlaků a úplatků, aby se člověk z tohoto seznamu dostal.

(Na úvod jsem vysvětlila problematiku spolupráce židovské obce s nacisty. ŽO vysílala své posly, gladiátory, kteří měli roznášet povolávací rozkazy do transportu a kteří následně po odcestování jednotlivých rodin vyklízeli jejich byty. Židovská samospráva v jednotlivých ghettech podle mnohých nese díl odpovědnosti za průběh šoa, jelikož oni sestavovali transportní listiny a podíleli se na samosprávě ghatt. Mimo jiné jsme se bavili i o oné banalitě zla, kterou rozpracovávám ve své práci.)¹⁴⁹

Otázky:

Přijali byste členství v židovské samosprávě?

Odsuzujete lidi, kteří takto spolupracovali? Proč ano, proč ne.

10. část

Video-ukázka:

Příjezd do Osvětimi:

Pavel Stránský¹⁵⁰:

Takže ten příjezd byl strašný a je líčený v mnoha knihách, byla to hrůza přijet v noci, reflektory spuštěný, psi štěkali, esesáci v uniformách. A vězni, to nám nešlo do hlavy, proč nás bijí holema, proč na nás křičí. Došli jsme do sauny, neměli jsme ponětí, že tato tzv. sauna je zároveň plynovou komorou. Tam nás osprchovali, oholili a poslali na mráz, jako zázrakem se nestalo, že někdo neumřel na zápal plic. Ubytovali nás v barácích hrozně, na místě pro dva nás spalo pět nebo šest.

Otázky:

Jak si představujete lidi, kteří se podíleli na těchto zvěrstvech?¹⁵¹

Jak to, že do nich mlátili samotní vězňové? Máte představu, jak fungovala správa v koncentračních táborech?¹⁵²

¹⁴⁹ Tuto informaci sdělil učitel.

¹⁵⁰ Datum rozhovoru 12.1. 1996, code: 07634-14, tape 2 of 5, minuta 23:14-24:14

¹⁵¹ Poukázat na banalitu zla, viz má diplomová práce.

¹⁵² Jednotlivé bloky měly nestarosti samotní vězni, kteří byli vybráni příslušníky SS, byli to tzv. kápové. Mnoho vězňů vzpomíná na fakt, že byli mnohem krutější než většina esesáků. Je pravou, že SS je většinou vybírali z řad kriminálníků a násilníků.

11.část:

Weilův text k 11. části:

Ruce matky, hladící dítě po vlasech, ruce milenců, do sebe spletené, ruce žehnající nad pohárem vína, ruce svírající motyku, kladivo nebo hoblík, pevné ruce lékařů, proklepávající nemocného, jemné ruce vyšivačky, tvrdé uzlovaté ruce starců, malé pěstičky dětí. A ruce vztyčené z hrobů, ruce zkrvavené ranami, ruce se servanými nehty, ruce rozdrčené okovanými botami.

Před apelplacem stál v bílém plášti doktor Mengele a prováděl selekci. Pohyb rukou nalevo znamenal život, pohyb rukou napravo smrt. Pro ženy s dětmi byl určen pohyb napravo - smrt. Pro ženy bez dětí pohyb nalevo - život. Matka, která by se vzdala dítěte, zachránila by si život. Žádná z matek to neudělala. Všechny odešly s dětmi do plynových komor¹⁵³.¹⁵⁴

Poměry v Osvětimi:

Elvíra Blumková:¹⁵⁵

Ani kartáček na zuby jsme nesměli mít, ale já jsem ho schovala. Někdo ho přivezl. To bylo snad jediné, co jsem dostala. Jinak hygiena nebyla žádná samozřejmě. ...Těžko o tom mluvit, ...hrozně těžko o tom mluvit. ... (pláč)

To první ubytování bylo jen v těch kójích takových a měli jsme hroznou žízeň a nacpali nás tam, kolik se nás tam vešlo. Vždycky dohromady, že se člověk ani nemohl hnout. Leželi jsme tak, abychom se tam vůbec mohli vejít a prosili jsme je, aby nám dali vodu. Vodu nám nedali jak dlouho. Byli jsme žízniví všichni. Bylo to katastrofální.

Tedy Osvětim bylo něco,peklo, ...opravdu. (pláč). ...Mohla bych o tom vyprávět víc, ale nemůžu.

Tazatelka: Chodili jste na práci v Osvětimi?

EB: Ano, ale na tak moc zbytečnou práci, která opravdu k ničemu nebyla. Tam se nedalo nic dělat. Oni tam sice stavěli. My jsme museli nosit kameny a ty kameny byly tak hrozně těžké. My jsme byli hladoví, protože jsme dostávali skývu chleba, kterou jsem si musela vypočítat na celý den, pak kousíček margarínu na celý den a v poledne jsme dostávali nějakou polévku.

¹⁵³ Existují svědeckví pamětnice z filmu 7 světel od Olgy Sommerové, která vypráví, že viděla ženu, jež své dítě poslala sama. Nedlouho potom se ovšem zbláznila.

¹⁵⁴ Jiří Weil, Žalozpěv za 77297 obětí, NLN 1996, str. 478

¹⁵⁵ Datum rozhovoru 31. 5. 1996, code: 15931-16, tape 2 of 4, minuta 13:22-15:17

EB¹⁵⁶: Přišla za mnou stará známá a povídala, no tak teď jste přišli vy, tak budeme na řadě my, půjdeme všichni do komína. Ten komín stále kouřil, to bylo stále cítit po takovém hrozném zápachu, z vlasů a z toho, co měli lidé na sobě, a přesto že jsem tam byla a že jsem to cítila, tak jsem tomu nemohla věřit, že lidé mohou takovou věc udělat, že to snad není možný.

Pochopit, že je něco takového vůbec možný.

Terezínský rodinný tábor:

Dagmar Lieblová¹⁵⁷:

To bylo až potom v březnu, totiž v březnu se stalo to, že ti, co potom zbyli z toho zářijového transportu, původně jich bylo 5 tisíc, ale v tom březnu jich bylo necelé 4 tisíce, tak všichni ti ze zářijového transportu byli posláni do plynu, začalo tak, že přišlo nějaké nařízení, že ten zářijový transport pojedje někam jinam, do jiného koncentračního tábora. Dokonce dostali jídlo na cestu a převedli je do vedlejšího tábora, za ostnatým drátem, tedy vedle, no ale pak je všechny 8.3. poslali do plynových komor. Tam tedy zahynula i vdova po bratrovi mé maminky se svým chlapečkem, kterému bylo tenkrát asi 8, zahynuli tam bratr mého otce se svou rodinou, s manželkou a dvěma syny, se kterými tam přišel.

No¹⁵⁸ a my jsme věděli, a to bylo strašné, my jsme věděli, že všichni ti ze zářiového transportu skončili v komoře, až na pár lékařů a pár párů dvojčat, které si Mengele vybíral na pokusy. A bylo známo, že zářiový transport byl v určité karanténě šestiměsíční, my jsme tušili, že se to stane s námi a byli někteří, kteří tomu věřili, plno lidí dělalo, že tomu nevěří. Je to obtížné věřit, že se... Vím, že jsem si tenkrát říkala, no tak já už nikdy nevidím strom nebo les, já už uvidím jenom než ty dráty kolem, člověku se nechce věřit. Nevěděli jsme, jaký zázrak by se musel stát, aby se to nestalo. V květnu přijely další transporty a tábor byl přeplněný a každý čekal na toho 15.6., kdy uplyne šestiměsíční karanténa, jenže uplynul 15. červen a nestalo se nic, až teprve koncem června najednou přišlo oznámení, že všichni průčeschní pojedou na práci. Muži od 16-50 a ženy od 16-40. Byla stanovená hranice, nikdo nevěděl, jestli to není podvod jako v březnu. Chystaly se selekce, na každém bloku četla bloková seznamy lidí, co mají jít na tu selekci. Z naší rodiny do toho nespadal. Blokova četla čísla a

¹⁵⁶ Datum rozhovoru 31. 5. 1996, code: 15931-16, tape 2 of 4, minuta 19:50-20:42

¹⁵⁷ Datum rozhovoru 31.1. 1996, code: 09793, tape 3 of 4, minuta 10:52-12:08

¹⁵⁸ Datum rozhovoru 31.1. 1996, code: 09793, tape 3 of 4, minuta 15:40- 19:23

četla i moje číslo, ale mně bylo patnáct. Šla jsem jí to vysvětlit, ona povídá, je tu vedeno, že jsi 25. ročník, tak tam musíš jít ...

...¹⁵⁹ moji rodiče a její maminka a moje sestra tam všichni zůstali. Nakonec jsme z Osvětimi odjeli. My vždy doufali, že ti naši se skutečně dověděli, že my jsme odjeli. Protože ti, co tam zůstali, ti všichni potom přišli 11. a 12. července do plynu a rodinný tábor se tím zrušil.

Jiřík Steiner:¹⁶⁰

Ted' přijde března 44, kde šestého března 44 nastoupil celý zářijový transport až na ty, kteří byli v nemocničním revíru, do sousedního karanténního tábora s údajem, že půjdeme na práci. A ještě před tím snad napsali ty Potěmkinovské korespondenční lístky, že jsme zdraví a že odjíždíme do lágru „Heidelberg – Bernau“, nebo jak se to jmenovalo, a antidatovali jsme je. V karanténním táboře jsme byli do osmého března a osmého března, někdo říká, že dopoledne, já myslím, že odpoledne nebo v podvečer přišel SS raportfuhrer „Mundtrok“ (?) z rodinného tábora a vyvolal asi 40 čísel, mezi nimi i bratrovo a moje. A my jsme šli zase zpátky do rodinného tábora. Tam nás odvedli na krankenrevír, dali nám deky a všechno, co jsme potřebovali a dali nám sedativa. Když jsme se ráno probudili, tak ten sousední karanténní tábor byl prázdný. My jsme se ptali: „Kde jsou rodiče?“ „Odjeli na transport.“ Nikdo nám neřekl, co se skutečně stalo. Nikdo nám neřekl, že je v noci vyhnali karabáči a holemi z baráků, všechny ty vězně, hnali je na nákladní auta a vezli do plynových komor, do krematoria číslo čtyři, kde za jedinou noc zplynovali 3792 mužů, žen a dětí. Říká se, je to i historicky prokázáno, že ten náš transport zpíval v plynové komoře hymnu, československou státní hymnu. A na tom chci prokázat, že čeští židé byli ve své většině vlastenecky vychováni.

Otázky:

Jak si představujete lidi, kteří se podíleli na těchto zvěrstvech?¹⁶¹

Jak to, že do nich mlátili samotní vězňové? Jak fungovala správa v KT?

Zkuste porovnat poměry v Terezíně a v Osvětimi, v čem se dle vyprávění tato dvě místa lišila?

¹⁵⁹ Datum rozhovoru 31.1. 1996, code: 09793, tape 3 of 4, minuta 21:03-22:10

¹⁶⁰ Jeden z dvojčat, na kterých dělal Mengele své pokusy. Datum rozhovoru 18.4. 1996, code: 12260-16, tape 2 of 4, minuta 20:32- 23:32

¹⁶¹ Poukázat na banalitu zla, viz má diplomová práce.

Proč myslíte, že se Židé v koncentračním táboru, jakým byla Osvětim, bouřili jen minimálně?

Kde vznikl tzv. rodinný tábor?¹⁶²

Proč je nejspíš nutili dělat naprosto zbytečnou práci?

Cítíte rozdíl, když vyprávějí ženy a když muži? Pokud ano, jaký?

Dokázali byste určit, který z pamětníků pracuje jako historik? Na základě čeho tak soudíte?

Popis:

Pomocí otázek jsme se dostali k problematice Terezínského rodinného tábora v Osvětimi, jeho likvidaci, k rozdílnému způsobu popisu jednotlivých pamětníků. K tomu, jak se některé poznatky rozcházejí a jak je těžké dnes něčemu věřit a podle čeho si tedy zdroj informací vybírat. I přestože se text J. Weila zaobírá nejdůležitější událostmi, snažila jsem pomocí vyprávění žákům zprostředkovat, co museli vězni prožívat každý, běžný den...

Závěr:

Weilův text:

Dne 7. března 1943 byl likvidován¹⁶³ takzvaný rodinný tábor v Osvětimi. Osm¹⁶⁴ tisíc mužů, žen a dětí bylo posláno do plynových komor. Věděli, jaký osud je čeká, věděli, že jdou na smrt. Šli a zpívali hymnu své rodné země. Byla to píseň "Kde domov můj".¹⁶⁵

František Kraus¹⁶⁶ :

Bylo to v noci, kdy byla táborová pohotovost, nikdo nesměl ven. A doktor Halman běžel pro seznam a s tím odjeli zpátky autem s Mengelem do A lágru, kde tito lidi byli vyreklamováni, kdy nešli do toho „transportu“, kam jim říkali, že jdou, ale oni vlastně šli do plynu. Tihle lidi se vrátili do tábora a pak ten A byl v noci zlikvidován.

¹⁶² Viz doprovodný materiál pro vyučující.

¹⁶³ Tento údaj je v rozporu s historickými fakty, je potřeba žákům upřesnit, že rodinný tábor byl zlikvidován až z noci na 12. července. Z noci na 8. března se udála největší hromadná vražda českých občanů za druhé světové války. O této historické události učebnice dějepisu mlčí, nikdo mi ještě nedal uspokojující argument proč...

¹⁶⁴ Zde se rozchází údaj, viz svědectví Lieblové a Steinerja.

¹⁶⁵ Jiří Weil, Žalozpěv za 77297 obětí, NLN 1996, str. 478

¹⁶⁶ Datum rozhovoru 25. 1. 1996, code: 07837-16, tape 2of 4, minuta 0:20-2:10

Předně jsem chtěl říct, že jsme byli svědky, jak je odvážej, a v té nemocnici byly okna a my jsme viděli ty kamiony s těma lidma, jak prostě projížděj do plynu. Ty lidi zpívali skutečně „Kde domov můj“. Teď se vypráví a píše se o tom, že zpívali hatikvu¹⁶⁷ a že zpívali internacionálu, ale já tohle nemůžu potvrdit, jediné že zpívali „Kde domov můj“. Možná, že zpívali z jiných kamionů, ale jelikož jezdily všechny podél toho našeho bloku, já to neslyšel.

Weilův text:

A popel pokrývá zemi, popel se vznáší k nebesům, miliony zahynuly v pecích a oněch 77 297 mé rodné země jsou jen kapkou v moři ubitých, mezi vypálenými vesnicemi, rozbitými městy a povalenými hroby. A hrstka těch, kdož přežili, vidí stíny, stíny svých blízkých, nepohřbených, jichž popel se smísil s hlinou. Mlčenlivě stojí stíny jako výčitka a stráž. Avšak jejich popel se změnil v úrodnou prst, dobrou zemi, z níž roste obilí a kvetou stromy. Kráčíte po ní, a země je krásná v rozbřesku dne, kdy vody hučí po lučinách a bory šumí po skalinách, a stíny vás provázejí, jdou s vámi ruku v ruce. Neboť i jejich je tato země v pokoji a míru.

Naděje:

Úplně na závěr bylo promítnuto krátké video - rozhovor manželů Stránských o tom, jak se po válce setkali v Praze. Tato vzpomínka má nádech naděje a veselosti, myslím si, že tak by měly aktivity vztahující se k takto smutným tématům končit. Byli jsme svědky vyprávění lidí, kteří popisované hrůzy přežili a měli děti a nyní mají vnoučata. Žili nebo žijí mezi námi, ještě snad chvíli budou, a měli bychom je poslouchat, ale nejen tyto pamětníky, ale i naše rodinné pamětníky, tudíž jsme se úplně na závěr bavili o historkách babiček, prababiček, dědečků a pradědečků mých žáků. Každý si přece nese ten svůj příběh...

Dalšími možnostmi, které aktivita nabízí, jsou: navázat na ni slohovou kompozicí např. popsat běžný den v Terezíně, v Osvětimi, deníkové záznamy, atd.

¹⁶⁷ Izraelská hymna

Obecně literární aktivita:

Metoda:

skupinová práce

řízený rozhovor

Cíle:

žák argumentuje, jak se liší v účinku a způsobu, jak o popisovaných událostech přemýšlet, umělecký text a svědectví pamětníků.

Popis:

Učitel si vybere jednu z částí a rozdělí žáky na skupinky po třech, ti mají napsat deset rozdílů mezi textem a svědectvím (např. jiná forma vyprávění, jiné emoce, faktické rozdíly). Následně se spojí dvě skupinky dohromady a z dvaceti bodů vyberou deset, postupným spojováním třída sestaví deset bodů, na kterých se shodne většina.

Reflexe:

V rámci závěrečné diskuze žáci společně s učitelem zhodnotí informační a emoční kapitál jednotlivých způsobů vyprávění o jedné události.

Závěr:

Stále se domnívám, že zpracovat téma, které jsme si vybrala, netendenčně je nelehké, ale důležité. Weilův text jsem si vybrala z důvodu, že je jednak dobře rozčleněn, jednak si zachovává odstup se zachováním míry patosu, který se v praxi prokázal jako funkční, nikoli tedy samoučelný. Chci autorovi vzdát hold. Podobně jako když Jiří Suchý zmodernizoval Kytici¹⁶⁸, aby poukázal na fakt, že i po cca 120 lety může tento text soudobého diváka oslovovat. Nešlo tedy ani v případě výsledné aktivity o poukázání na chyby a nedostatky, který text má, ale naopak vyzdvihnutí jeho umělecké kvality a díky pokročilé technice text konfrontovat s výpověďmi samotných pamětníků a nadále sledovat myšlenkové postupy žáků, které tento střet vyvolal, a v neposlední řadě se změřit i na kritické zhodnocení obou přístupů. Donutit tak žáky přemýšlet i nad jinými knihami, které mapují věci těžko představitelné, že se o fikci může jednat jen do určité míry a do určité míry se popisované události skutečně děly tak, jak je autor popisuje. Je na odpovědnosti každého z nás tuto míru/ hranici nalézat a objevovat a učitelé by tuto odpovědnost měli cítit nejsilněji.

Byla bych ráda, kdyby se jednou má diplomová práce dostala do rukou učitelů, kteří si eventuálně nebudou vědět rady, jak vyučovat o něčem, co zdravý lidský rozum a zdravý lidský cit¹⁶⁹ nedokáží vysvětlit, natož pochopit, tedy šoa. Je to téma kontroverzní. Kontroverzní témata jsou více než problematická právě ve výuce. Paradoxně hrozí, že jejich spornost bude zobecněna, tedy zjednodušena. Žáci pak nebudou nuceni přemýšlet a hledat souvislosti, hledat signály dob minulých v době přítomné, v sobě samých. Nejde jen o to vědět a znát fakta, tedy správně napsat písemnou práci, ale do jisté míry mít respekt před možnostmi, které postmoderní člověk dnes má, když nám šoa slouží jako příklad toho, že jedinec si dokáže odpustit a vysvětlit vše, čeho se dopouští pro vlastní profit, ať už ekonomický nebo vztahově-mocenský. Měli bychom si to uvědomovat, když vyslovujeme omluvnou větu: „Nemohl jsem jinak.“ Protože vždy je možnost volby, jen některé cesty jsou velmi nepřitažlivé a nesnadné. Pokaždé jinak, pokaždé z jiného důvodu, již mezi sebou nechci měřit.

¹⁶⁸ Kytice aneb pocta Karlu Jaromíru Erbenovi, pojednaná způsobem dobře zavedeným v pražském divadle Semafor : Baladyáda o šesti dílech / Napsal Karel Jaromír Erben a Jiří Suchý ; Hudba: Ferdinand Havlík

¹⁶⁹ Žijí ve víře, že existuje obecná a univerzální ideální představa, která je mírou této zdravoti, nazývejme ji klidně dobro, a která je koncipována i díky zkušenostem ze světa, kde tato idea nebyla, neexistovala nebo byla upravena ku prospěchu mocných.

V tomto případě mluvím spíše o těch, kteří se na tom podíleli, nežli o těch, kteří byli vězněni, jelikož dopad animálního hladu, který měli i několik let, z nich opravdu smýval nános lidství, tedy rozumu, a spouštěl ty nejsilnější emoce, tedy pudy. Těžko vyčítat Iovovi, že sežral antilopu. Vzpomeňme na historku Ediho Wiesela, který, když dlouho po válce viděl jednu zámožnou ženu házet pár drobných mezi chudé, již se o almužnu začali prát neznaje bratra, tak ji poprosil, ať toho nechá, jelikož si vzpomněl, jak nějací „dobrodinci“ házeli kusy chleba vězňům do dobytčích vagonů, kteří byli schopni pro sousto zabít. Syn vlastního otce...

O těch situacích moje práce není. Je o situacích, ve kterých je člověk „člověkem“. Dalo by se namítnout, že fanatismus může být paralelou k animálně hladovějícímu člověku, ale i když to tak nevypadá, tak fanatik možnost přemýšlet má, jen nechce, je totiž jednodušší jít s davem, je totiž jednodušší nenávidět, stáváme se pak důležitými potírači onoho nenáviděného. Technika propagandy je stále stejná a průběh genocid v dnešním světě se neliší od průběhu šoa, jen je nemáme tolik na očích.

Je tedy důležité se v souvislosti se šoa bavit o banalitě zla, o historických souvislostech, o nástrojích moci, na které svádíme odpovědnost za své prohřešky. Otázky, které ve své aktivitě uvádím, jsou jen návodné. Učitel by se měl snažit diskuzi vždy stočit i tímto směrem. A měl by si to uvědomovat i sám, nejen ve vyučovací hodině, ale i v životě. Tohle je totiž záležitost, která se nenaučí na stálo, ale je přítomna v každém momentu rozhodování a často není vidět. Často je to otázka pouze svědomí, které lze uchlácholit, umlčet. Slovy existencionalistů: *Tím kým jsem, se stávám každým rozhodnutím, které učiním.*

Netroufám si tvrdit, že můj výukový program vše zmíněné supluje, ale s čistým svědomím mohu říct, že se o to snaží.

Přílohy:

Pracovní list pro žáky:

1. a 2. část (Lieblová a Marková)

Literární text (dále jen Weilův text):

V regálu z měkkého dřeva, hnědě natřeného, jsou zasunuty papírové krabice. V krabicích jsou seřazena v abecedním pořadí jména. Je jich 77 297. Jsou to jména obětí z Čech a Moravy. Každé jméno má číslo transportu, rok narození. Někdy není udáno místo smrti a rok. To u těch, u kterých se neví, kde a kdy zemřeli. V Pinkasově synagoze, ležící u starého hřbitova, jsou vpisována tato jména na její stěny. Tak bude zachována jejich památka.

Smrt vstoupila onoho dne do města, doprovázena pištci, nosiči koňských ohonů, smrtihlavy a rachocením bubnů. Lidé se snažili před ní utéci, ale smrt měla rychlejší nohy, dostihovala je na cestách, ve vlcích a u pohraničních závor. (...)

Vydali zákony, jež měly poutat, stíhat, zkrušit, rozmělnit, rozdrtit a ubít ducha, byly to zákony potměšilé a nesmyslné. A ježto mysleli jen na to, jak zbohatnout, ježto milovali věci a byli ochotni pro vlastnictví krást, vraždit a loupit, vydali nejprve zákony takové, aby se mohli zmocnit majetku.

(...)

Pak vydali nespočet dalších zákonů všelijakých, ve kterých se nemohl nikdo vyznat, zakazovali ulice, některé ve všední dny, některé v neděli a dny sváteční, některé dlážděné, některé asfaltové a některé, jejichž vozovka byla silnicí. Jedna z nich se jmenovala Hermelinová a nikdo nevěděl, kde leží. Zakazovali také různá jídla, ovoce, cibuli, česnek a špenát. Zakazovali parky, lesy, vodu, knihovny a galerie. Některé zákazy byly vyhlášeny tajně, a k nim patřilo nařízení, že lidé nesmějí vycházet z domu po dvacáté hodině.

1. poznámky k Lieblové:

2. poznámky k Markové:

3. část (Brod)

Weilův text:

A ježto byli požívační, ježto měli rádi šperky a zlato, ježto chtěli mít stále více majetku a neradi dělali špinavou práci, nařídili, aby tuto práci za ně vykonávali jim podrobení a jimi na smrt určen, a ježto lidé se snažili zachránit život sobě a svým dětem, mohli si noví pánové zajistit nucené pomocníky. Nad horlivostí pomocníků vládl strach, jím se drželi na otěžích, aby jim sloužil až k vlastnímu hořkému konci. Pomocníci pak vytvořili veliký úřad s mnoha odděleními a měli také své heroldy posílané po domech, ve kterých bydleli Židé, jimž ohlašovali smutné zprávy.

Potiskli štučky žluté látky, dobré a pevné látky, šesticípými hvězdami a dovnitř hvězd vtiskli černým krabatým písmem označení v cizí řeči. Nařídili všem Židům, aby nosili toto potupné znamení, znamení pečeti zvířete, na levé straně, tam, kde leží srdce. Snad aby se ještě víc zrychlil i jeho tep, aby se svíralo a skomíralo nebo aby mohli mířit do přesného terče. A hvězdy svítily do bílého dne.¹⁷⁰

3. poznámky k Brodovi:

¹⁷⁰ Dezinformace: hvězdy se nezačaly nosit hned po vyhlášení Protektorátu. Povinnost nosit hvězdy byla až od 19. září 1941 u Židů starších šesti let.

4. část (Stránský)

Weilův text:

Krev byla prolévána a lidé hynuli vraždami a samovraždami, ale byly to jen potůčky, které se dosud nespojily ve velkou řeku smrti. A tehdy se objevil kat, dosedl na místo vládce, rozhlédl se kutýma očima v úzkých štěrbinách víček a začal vydávat rozkazy, aby urychlil panství smrti.

4. poznámky ke Stránskému:

5., 6. a 7. část (Lieblová, Lieblová, Brod)

Weilův text:

Dne 27. září¹⁷¹ byl jmenován Reinhard Heydrich zastupujícím říšským protektorem. Když Himmler navrhoval jeho jmenování Hitlerovi, řekl mu jako doporučení: ...Nezná ani milosrdenství ani smilování. Dokonce vraždění dětí mu bude radostnou povinností. Hitler se usmál a přikývl na souhlas. Obyčejně se Hitler nikdy neusmíval. Heydrich vyhlásil ihned po svém příjezdu stanné právo a dával každého dne odstřelovat desítky lidí. Dne 16. října odjel první židovský transport do Lodže.. Dne 19. října bylo zřízeno terezínské ghetto jako zastávka na cestě k smrti. Dne 11. listopadu nařídil Hitler Hitlerovi vyhubení Židů¹⁷². Dne 24. listopadu byl vypraven první transport do Terezína.

Lidé se váleli na cementové podlaze veletržního výstaviště, byly to jen prkenné boudy, zvnějška na bílo omítnuté, s čmouhami sazí rozmazaných dešti. Byly mezi nimi rodiny s dětmi, které plakaly a chtěly se vrátit domů. Ve špíně a prachu jen s každodenní kapkou vody na mytí leželi lidé namačkáni týden idéle v prkenných boudách. Zalykali se dusnem a zápachem v létě, v zimě se třásli chladem, protože v boudách nebylo možno topit, zacpávali si uši vatou, aby neslyšeli bědování a křik. Byli také mláceni a kopáni, zvali jim poslední věci i ty nejnnutnější. Mnoho lidí zemřelo na cementové podlaze .

¹⁷¹ 1941

¹⁷² Tento postup umělecké gradace se ovšem rozchází s historickými fakty, jelikož písemný rozkaz o vyvraždění několika milionů Židů nikdy nalezen nebyl. Hodně se spekulovalo i tom, jestli Hitler vydal alespoň nějaký ústní., jak se již zmiňuji v kapitole věnované antisemitismu.

Jeli pomalu, napěchováni ve vagonech, muži, ženy a děti. Jeli předjaří, kdy voní země, jeli kolem potoků řek polí a luk kolem lidí dobře oblečených, spěchajících za zábavou nebo na schůzku s milenkou, kolem lidí opírajících se o pluh, kolem továren, kde stáli lidé u soustruhů a sledovali pečlivě každou jejich otáčku, kolem komediantských bud s maňásky, kolem hostinců s řinkotem sklenic a vůní pečeného masa, kolem obchodů s vystavenými klobouky, kolem stěhovacích vozů převážejících nábytek do nového bytu, kolem vlaků naložených střelivem, kolem vojáků na motocyklech, s pistolí za pasem. Neviděli však nic, protože okna byla zabetonována. A pak je vyhnali po dlouhé cestě na malé venkovské stanici.¹⁷³

5. poznámky k Lieblové:

6. poznámky k Lieblové:

7. poznámky k Brodovi:

¹⁷³ Autor popisuje situaci ještě před zbudováním vlečky z Bohušovic do Terezína. Lze jim promítnout fotografii

8.část (Stránský, Lieblová)

Weilův text:

Vehnali je do kasárenských budov a donutili spát na půdách, na třípatrových pryčnách. Vydávali jim po třech zmrzlých bramborách ve slupce nebo jim dávali pomeje, které nazývali jednou kávou, jednou polévkou. I tyto odpadky si museli zasloužit těžkou prací. Tam za hradbami kvetly stromy, táhla se silnice a zelené kopce stály před pevností. A v městě bylo špíny a prachu a dusot lidských kroků se rozléhal v ulicích až do doby, kdy bylo všem nařízeno, aby zůstali ve svých hromadných příbytcích.

Mrtvoly svázeli na pohřebních vozech, na nichž byl před tím rozvážen chléb. Bylo mnoho mrtvol a lidé si ani nevšimli beden, do kterých byly ukládány. A prach se vznášel nad městem a vnikal lidem do chřípí, lidé kýchali a trmáceli se po svých cestách. Pak leželi v ubikacích a vypravovali o svém dřívějším životě- byl to krásný život, měli v něm mnoho dobrého jídla, jezdili vlaky a automobily a zastavovali se ve výletních hostincích, kde hrála hudba. A když přišli domů, napustili horkou vodu v kachlíkové koupelně, leželi dlouho a blaženě ve vaně, pak se utřeli osuškou, oblékli si koupací pláště, vzali si pyžama a lehli si do postelí s bílými prostěradly, vonícími čistotou. Pak ještě chvíli četli dobrou knihu, otočili knoflíkem rádia, aby se dozvěděli, co se děje ve světě. Tehdy přicházel spánek.

8. poznámky ke Stránskému:

Text:

Weilův text:

To ještě byl život a nebyl to konec. I v tomto městě obehnaném hradbami ve tvaru hvězdy a za ostnatým drátem se snažili lidé, aby si mohli ulehčit život kostkou cukru nebo divadlem. Byli však v moci zločinců, kteří vládli nad jejich osudem a znali všechny jeho zastávky. Někdy je bili a trestali z nudy a kratochvíle.

Stále více lidí odcházelo do ničeho, menšil se počet obyvatelstva pevnostního města. Předváděli je komisím Červeného kříže, které nic neviděly a vidět nechtěly, ukazovali jim cestičky posypané pískem, vydrhnuté chodníky, budovy s nápisem „škola“, hudební pavilon v parku, kavárnu a nemocnici. Všechno bylo předem pečlivě vymyšlené, všechno bylo sehrané a nacvičené. V oněch dnech bylo také dosti masa, ale lidé je nedostali, i maso bylo určeno pro podívanou. Bylo to maso zapůjčené z psinců, psi měli na maso právo.

Pro komisi Červeného kříže byla nastudována a hrána dětská opera Hanse Krásy Brundibár. Komise a esesáci byli velmi spokojeni výkony dětských herců, skladatele a režiséra. Po odjezdu komise byli všichni účinkující posláni do Osvětimi, kde zahynuli v plynu.¹⁷⁴

8. poznámky k Lieblové:

9. a 10. část

Weilův text:¹⁷⁵

Tiše se blížil konec. Konec znamenaly další transporty, jež byly svolávány v pevnostním městě a posílány do neznámé země, které se říkalo východ. A bylo to zlé slovo, lidé se ho báli. Nevěděli, že tam, kam je posílají, šlehají ve dne v noci plameny z ohnivých pecí. Nevěděli, že proniká se syčením do kachlikových místností plyn zvaný cyklon. Věděli, že tam na východě je zle, že je tam blíže k smrti. A proto se snažili udržet se v pevnostním městě, proto si vymýšleli nejrozmanitější úskoky, aby unikli transportům. A však jen málokterým se to podařilo.

¹⁷⁴ Ne všichni účinkující, jak ostatně dokazuje svědectví Dagmar Lieblové, končili v plynových komorách.

¹⁷⁵ Nyní následuje blok, kdy se bude text a video-ukázky střídát, debata zakončuje až celou část věnovanou Terezínu.

9. Poznámky k T. Brodovi:

10. Poznámky ke Stránskému:

11. část:

Weilův text:

Ruce matky, hladící dítě po vlasech, ruce milenců, do sebe spletené, ruce žehnající nad pohárem vína, ruce svírající motyku, kladivo nebo hoblík, pevné ruce lékařů, proklepávající nemocného, jemné ruce vyšivačky, tvrdé uzlovaté ruce starců, malé pěstičky dětí. A ruce vztyčené z hrobů, ruce zkrvavené ranami, ruce se servanými nehty, ruce rozdrčené okovanými botami.

Před apelplocem stál v bílém plášti doktor Mengele a prováděl selekci. Pohyb rukou nalevo znamenal život, pohyb rukou napravo smrt. Pro ženy s dětmi byl určen pohyb napravo - smrt. Pro ženy bez dětí pohyb nalevo - život. Matka, která by se vzdala dítěte, zachránila by si život. Žádná z matek to neudělala. Všechny odešly s dětmi do plynových komor.

11.poznámky k Blumkové

Závěr:

Weilův text:

Dne 7. března 1943 byl likvidován¹⁷⁶ takzvaný rodinný tábor v Osvětimi. Osm tisíc mužů, žen a dětí bylo posláno do plynových komor. Věděli, jaký osud je čeká, věděli, že jdou na smrt. Šli a zpívali hymnu své rodné země. Byla to píseň "Kde domov můj".

A popel pokrývá zemi, popel se vznáší k nebesům, miliony zahynuly v pecích a oněch 77 297 mé rodné země jsou jen kapkou v moři ubitých, mezi vypálenými vesnicemi, rozbitými městy a povalenými hroby. A hrstka těch, kdož přežili, vidí stíny, stíny svých blízkých, nepohřbených, jichž popel se smísil s hlinou. Mlčenlivě stojí stíny jako výčitka a stráž. Avšak jejich popel se změnil v úrodnou prst', dobrou zemi, z níž roste obilí a kvetou stromy. Kráčíte po ní, a země je krásná v rozbřesku dne, kdy vody hučí po lučinách a bory šumí po skalínách, a stíny vás provázejí, jdou s vámi ruku v ruce. Neboť i jejich je tato země v pokoji a míru.

¹⁷⁶ Tento údaj je v rozporu s historickými fakty, je potřeba žákům upřesnit, že rodinný tábor byl zlikvidován až z noci na 12. července. Z noci na 8. března se udála největší hromadná vražda českých občanů za druhé světové války. O této historické události učebnice dějepisu mlčí, nikdo mi ještě nedal uspokojivý argument proč...

Doprovodný materiál pro vyučující:

Druhá republika¹⁷⁷ (je označení pro politický systém ČSR v období 1. října 1938–14. března 1939, Oficiální název zněl Česko-Slovenská republika) s novým prezidentem Emilem Háchou, který byl uveden do funkce 30. listopadu 1938, byla jen stín té první – množství průmyslu, obranných opevnění, komunikací spolu s 33 % plochy českých zemí bylo ztraceno. Navíc bylo nutno postarat se o desetitisíce uprchlíků ze zabraných území. Např. k 1. listopadu 1938 bylo provizorně obydleno uprchlíky z pohraničí 6000 železničních vagónů. Uprchlíci neměli často práci, jejich majetky zůstaly v zabraném pohraničí. Stát začal kopírovat italský fašistický model. Byla vytvořena Strana národní jednoty, kde se pod vedením agrárníků sjednotily občanské strany a část národních socialistů. Jako legální opozice působila Národní strana práce složená ze sociálních demokratů a levého křídla národních socialistů. Nový premiér Rudolf Beran byl vždy silně pravicově orientovaný (oproti ostatním agrárníkům) a skeptický k liberalismu a demokracii. Komunistická strana byla rozpuštěna, třebaže její členové zůstali v parlamentu. Byla zavedena tvrdá cenzura. Byl vydán zmocňovací zákon, který zmocňoval vládu, aby vládla bez parlamentu. Program Strany národní jednoty byl inspirován korporativistickým programem italských fašistů a byly vydány také antisemitské dekrety. „Záruky“, k nimž se zavázal v Mnichovské dohodě Adolf Hitler, zůstaly pouze na papíře. Stále docházelo k pohraničním incidentům, mnozí čs. příslušníci ozbrojených sil zůstali po únosu na německé území „nezvěstní“.

V odtržených Sudetech se české obyvatelstvo dostalo do pozice národnostní menšiny bez jakýchkoliv práv. Byly zrušeny všechny české politické strany a spolky, jejich majetek byl zabaven, v úředním styku byl zakázán český jazyk, česky se nesmělo mluvit ani na veřejnosti a v dopravních prostředcích. Češi nesměli vykonávat zaměstnání v kterékoliv instituci státní správy. Byly zrušeny všechny české noviny, byl zakázán tisk českých knih, do kin nesměl přijít žádný český film, bylo zrušeno české vysílání v rozhlasu. Zakázána byla i česká divadelní ochotnická představení, fotbalová utkání, taneční zábavy, poutě, veřejná procesí. Němečtí nacisté rozpoutali v pohraničí i hon na Židy, což vyvrcholilo v listopadu 1938 Křišťálovou nocí.

Počátkem března 1939 obdržela československá vláda první informace o tom, že nacisté obsadí zbytek ČSR a účastníci Mnichovské dohody Velká Británie, Francie a Itálie proti tomu nic nepodniknou. Na Moravském Slovácku uskutečnila akce slovenských fašistů pro připojení této oblasti ke Slovensku. Na samotném Slovensku došlo protičeské kampani, situace došla tak daleko, že čs. vláda vyhlásila na Slovensku výjimečný stav a v noci z 9. na 10. března převzala v této části republiky moc armáda.

¹⁷⁷ GEBHART, Jan; KUKLÍK, Jan. Druhá republika 1938–1939 : svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě. Praha ; Litomyšl : Paseka, 2004. 315 s. ISBN 80-7185-626-6.

K nejzásadnější události tohoto období však došlo v Berlíně, kam odletěl slovenský předák Jozef Tiso. Toho postavil Hitler před hotovou věc - buď vyhlásí samostatný Slovenský stát, jehož hranice bude Německo garantovat, nebo bude Slovensko okupováno Maďary. Tiso předložil ihned tento Hitlerův požadavek Snemu Slovenskej krajiny, který ho následující den 14. března krátce po 12. hodině schválil

Politické strany za druhé republiky

Strana národní jednoty představovala vládní stranu. Svou orientací směřovala k nacionálně akcentovanému autoritativnímu režimu. Jejím předsedou byl Rudolf Beran. Strana vznikla sjednocením všech tehdejších českých politických stran, kromě ČSDSD, KSČ a části ČSNS, sdružovala tak všechny tehdejší nelevicové strany. Jádrem strany tvořila bývalá agrární strana. Po vzniku Protektorátu Čechy a Morava strana prakticky zanikla, když část členstva založila stranu Národní souručenství.

Národní strana práce byla opoziční levicová strana. Tvořila ji převážná část členstva zaniklé ČSDSD a část členů ČSNS. Předsedou strany byl Antonín Hampl. Strana představovala umírněnou opozici vůči vládní straně, proti jejímž autoritářským tendencím hájila principy parlamentní demokracie.

Kromě toho existovala politická reprezentace německé menšiny na zbytkovém území Česko-Slovenska. Šlo o nástupkyni Sudetoněmecké strany, kterou během Druhé republiky na území republiky vedl Ernst Kundt. Považovala se za součást říšské politické strany NSDAP.

Terezínský rodinný tábor v Osvětimi-Birkenau¹⁷⁸ (1943)

V září 1943 bylo z terezínského ghetta do Osvětimi-Birkenau ve dvou transportech deportováno 5 tisíc vězňů, kterým se narozdíl od dřívějších transportů dostalo nebývalých "privilegií": při příjezdu neprocházeli obvyklou selekcí a nedošlo také k rozdělení rodin do různých sekcí tábora - proto "rodinný" tábor. K "privilegiím" patřilo i to, že terezínští vězňové

¹⁷⁸ Fiedler, E., Siebertová, B., Kilian, A.: Svědkové z továrny na smrt, Praha 2007, s. 207-208, , ISBN 80-87067-64-9

nebyli při příjezdu podrobena ponižujícímu rituálu vyholení hlavy a že děti směly přes den pobývat na dětském bloku. V prosinci 1943 a v květnu 1944 pak v několika velkých transportech z Terezína přijelo dalších 12 500 vězňů, kteří byli umístěni v rodinném táboře. Zatímco první transporty byly výhradně složeny z vězňů, kteří do Terezína přišli z českých zemí, v pozdějších transportech pocházela zhruba polovina deportovaných z Německa, Rakouska či Nizozemí.

V rodinném táboře, označovaném v Birkenau jako sekce BIIb, věžňové živořili na úzkém zabláceném pruhu obklopeném plotem nabitým elektrinou, trpěli hladem, zimou, vyčerpáním, nemocemi a špatnými hygienickými podmínkami. Úmrtnost zde ostatně nebyla o nic menší než jinde v Osvětimi. Děti směly přes den pobývat na dětském bloku, kde se s vychovateli vedenými charismatickým Fredy Hirschem věnovaly improvizované výuce a hrám. Nebývalá "privilegia", jichž se vězňům rodinného tábora dostalo, byla pro členy osvětimského odbojového hnutí naprostou záhadou. Po nějaké době se jim však podařilo odhalit, že na osobních dokumentech vězňů stojí zkratka "SB" a doba 6 měsíců. "SB" - "Sonderbehandlung", česky "zvláštní zacházení" - znamenalo v nacistickém žargonu krycí označení pro popravu bez rozsudku, v Osvětimi zpravidla smrt v plynových komorách.

Přesně po šesti měsících pobytu bylo všem dosud žijícím vězňům, kteří byli do Osvětimi deportováni v září 1943, oznámeno, že budou přemístěni do "pracovního tábora Heydebreck". Místo do tohoto fiktivního lágru však nákladňáky s vězni zamířily směrem k osvětimským plynovým komorám, kde byli v noci z 8. na 9. března 1944 bez selekce zavražděni. Podle několika svědectví zpívali před smrtí v osvětimských plynových komorách jako znak vzdoru československou hymnu, hatikvu (židovskou hymnu) a internacionálu. Členové osvětimské odbojové organizace varovali Fredyho Hirsche a další vězně rodinného tábora před jejich hrozícím zavražděním a vyzývali je k povstání - na přípravu a organizaci ozbrojeného odporu však nezbývalo dost času. Fredy Hirsch, od něhož se očekávalo vedení povstání, pak zemřel na předávkování prášky na uklidnění - pravděpodobně spáchal sebevraždu. Zbylí věžňové rodinného tábora žili od této chvíle ve stálých obavách, že je po šesti měsících čeká stejný osud. Počátkem července 1944 se tyto obavy potvrdily: narodil od března však věžňové procházeli selekcí a část z nich byla předtím poslána na práci do jiných koncentračních táborů. Šťastnou náhodou se podařilo přesvědčit Mengeleho, aby provedl selekci chlapců z dětského bloku - části z nich se nakonec podařilo dožít osvobození. V rodinném táboře zbylo zhruba 6-7 tisíc vězňů, kteří byli mezi 10. a 12. červencem 1944 během dvou nocí zavražděni. Ze 17 500 vězňů rodinného tábora přežilo pouhých 1294.

Dodnes není zcela zřejmé, proč organizátoři "konečného řešení" rodinný tábor i s jeho na osvětimské poměry neobvyklými "privilegii" vytvořili - jen aby jej po několika měsících zase zlikvidovali. Zřejmé je pouze to, že tato podivuhodná akce souvisela s nacistickými snahami maskovat genocidu Židů před vnějším světem a s návštěvou komise Mezinárodního výboru Červeného kříže v Terezíně, pro niž terezínské velitelství SS nařídilo ghetto speciálně zkrášlit.

Delegátovi Červeného kříže pak terezínská komandantura SS předváděla "Potěmkinovu vesnici", která měla jen málo společného s krutou terezínskou realitou. Vězňům rodinného tábora bylo několik dní před jejich zavražděním nařizeno napsat svým terezínským příbuzným postdatované korespondenční lístky z "pracovního tábora" Birkenau. Terezínští vězňové tak měli před návštěvou komisaře Červeného kříže získat falešnou představu, že jejich rodiče, děti či sourozenci v Birkenau jsou v pořádku a především naživu. Někteří historici se též domnívají, že rodinný tábor měl sloužit pro podobnou zmanipulovanou návštěvu Mezinárodního výboru Červeného kříže - tentokrát v Osvětimi.

Likvidace rodinného tábora 8. března a 10.-12. července 1944 představuje největší hromadné vraždy československých občanů v době druhé světové války.

Použitá literatura:

Umělecká literatura :

AMIS, Martin. Šíp času. Praha: Volvox Globator, 2003, 165 s. ISBN 80-720-7525-X.

BOROWSKI, Tadeusz. Kamenný svět. Praha. Československý spisovatel 1966, 291 s.

ČÍLEK, Roman. Holocaust: zřetězení zla. Praha: P3K, 2007, 293 s. ISBN 978-809-0358-485.

FUKS, Ladislav. Spalovač mrtvol. Praha: Odeon, 2003, 270 s. ISBN 80-207-1127-9.

GREEN, Gerald. Holocaust. Praha: X-Egem, 1994, 215 s. ISBN 80-853-9546-0.

HILSEN RATH, Edgar. Nácek a holič. Praha: Hynek, 1997, 368s. ISBN 80-859-0656-2.

LEVI, Primo. Je-li toto člověk. Praha: Sefer, 1995, 205 s. ISBN 80-859-2403-X.

LEVI, Primo. Hovory s Primo Levim, 1963-1987. Editor Marco Belpoliti. Praha: Paseka, 2003, 245 s. Československý spisovatel. ISBN 80-718-5570-7.

LUSTIG, Arnošt. Nemilovaná: z deníku sedmnáctileté Perly Sch. Praha: Hynek, 2001, 216 s. ISBN 80-862-0268-2.

MERLE, Robert. Smrt je mým řemeslem. Praha: Světová literatura Lidových novin, 2005, 299 s. ISBN 80-869-3811-5.

ORWELL, George. Barmské dny. Praha: Volvox Globator, 1998, 271 s. ISBN 80-720-7164-5.

ORWELL, George. Farma zvířat. Praha: Aurora, 2004, 148 s. ISBN 80-729-9075-6.

ORWELL, George. 1984. Praha: Levné knihy, 2009, 261 s. Československý spisovatel. ISBN 978-80-7309-808-7.

POSMYSZOVÁ, Zofia , Pasažérka. Praha: Československý spisovatel 1966, 153 s.

WEIL, Jiří. Život s hvězdou: Na střeše je Mendelssohn : Žalozpěv za 77 297 obětí. Praha: Lidové noviny, 1999, 519 s. ISBN 80-710-6326-6.

WIESEL, Elie. Noc. Praha: Sefer, 1999, 103 s. ISBN 80-859-2420-X.

Politologické a politicko-filosofické publikace:

ARENDDT, Hannah. Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla. Praha: Mladá fronta, 1995, 428 s. ISBN 80-204-0549-6.

ARENDDT, Hannah. Původ totalitarismu, I-III: [Antisemitismus, Imperialismus, Totalitarismus]. Praha: Oikoymenh, 1996, 679 s. ISBN 80-860-0513-5.

ARON, Raymond. Demokracie a totalitarismus. Brno: Atlantis, 1993, 218 s. ISBN 80-710-8064-0.

BALÍK, Stanislav, Michal KUBÁT. Teorie a praxe nedemokratických režimů. Praha: Dokořán, 2012, 215 s. ISBN 978-807-3632-663.

HALBESTRAM, Michael. Totalitarianism as a Problem for modern Conception of Politics, BBC Books 1999, 213 S.

KNOPP, Guido. Uchopení moci. Praha: Ikar, 2010, 267 s. ISBN 978-802-4913-384.

MAIER, Hans. Politická náboženství: totalitární režimy a křesťanství. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999, 134 s. ISBN 80-859-5943-7.

PLATON. Ústava. J. Laichter, Praha 1921, 404 s.

ROSŮLEK, Přemysl a kol.: Politická filozofie. Aktuální problémy. Plzeň: Aleš Čeněk, s.r.o., 2007, 215 stran, ISBN 978-80-7380-080-2

TALMON, Jakob L. O původu totalitní demokracie. Praha: Sociologické nakladatelství, 1998, 332 s. ISBN 80-858-5019-2.

TOTALITARISMUS: interdisciplinární pohled. Editor Ivo T Budil. Ústí nad Labem, 2005, 115 s. ISBN 80-903-4123-3.

Historické a dobové publikace:

HELEBRANDT, Robert. Knížata zloby, Protokoly sionských mudrců, Arges 1991, 53 s.

HITLER, Adolf. Můj boj: dva svazky v jednom. Praha: Otakar II., 2000, 507 s. ISBN 80-863-5526-8.

HÖß, Rudolf. Velitelem v Osvětimi. Praha: Academia, 2006, 270 s. ISBN 978-802-0014-719.

GISEVIUS, Hans Bern Hitler. Slovenský spisovateľ 1991, 256 s. ISBN 80-220-0294-1.

KLIMEK, Antonín. 30.1.1933 - nástup Hitlera k moci: začátek konce Československa. Praha: Havran, 2003, 197 s. ISBN 80-865-1528-1.

NÁRODNÍ ARCHIV, Presidium ministerstva vnitra 1936-1940, sign. X/R/3/2, k. 1186-16

PEROUTKA, Ferdinand. Jací jsme: Demokratický manifest. Praha: Středočeské nakladatelství a knihkupectví, 1991, 243 s. ISBN 80-705-7043-1.

REES, Laurence. Osvětim: nacisté a "konečné řešení". Praha: Euromedia Group, 2005, 320 s. ISBN 80-242-1401-6.

SIDON, Karel. Doslov v knize Holocaust od Geralda Greena, Xegem, Praha 1994, 215 s. ISBN 80-853-9546-0.

SPOTTS, Frederic a Sergej Aleksandrovič NILUS. Hitler a síla estetiky: pravda nebo podvrh?. Praha: Epocha, 2007, 445 s. ISBN 978-80-87027-08-0.

ŽIDOVSKÁ MENŠINA v Československu ve dvacátých letech: sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v říjnu 2002 až červnu 2003. Editor Blanka Soukupová. Praha: Židovské muzeum, 2003, 131 s. ISBN 80-856-0872-3.

Tiskoviny:

PLACÁK, Petr. Starcovy zápisky. Revolver Revue č. 30. 1995.

PEROUTKA, Ferdinand. Od zmatků k pořádku. Lidové noviny č.46. 1938.

Sociologické publikace:

LAQUEUR, Walter. Měníci se tvář antisemitismu: od starověku do dnešních dnů. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2007, 216 s. ISBN 978-807-1069-270.

BAUMAN, Zygmunt. Modernita a holocaust: od starověku do dnešních dnů. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010, 330 s. ISBN 978-807-4190-285..

SARTRE, Jean Paul: Anti-Semite and Jew, Schocken Books 1948, 153 s.

Psychologická publikace:

FROMM, Erich. Lidské srdce. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, Simon and Simon Publishers, 1996, 177 s. ISBN 80-856-3728-6.

Internetové odkazy:

<http://www.ucl.cas.cz/edicee/data/sborniky/2009/lsr/4.pdf>, 22.2. 2013

<http://www.ucl.cas.cz/edicee/data/sborniky/2009/lsr/4.pdf>, 1.3. 2013

http://cs.wikipedia.org/wiki/N%C4%9Bmeck%C3%A9_feder%C3%A1ln%C3%AD_volby_1932_%28listopad%29, 9.3. 2013

http://www.holocaust.cz/cz2/history/events/nuremberg_laws, 5. 3. 2013

http://www.holocaust.cz/cz2/history/events/nuremberg_laws, 5. 3. 2013